

TÜRKMEN POLITEHNIKI INSTITUTY

J.Atdayewa

TELEKEÇILIK IŞINIŇ ESASLARY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Aşgabat – 2010

J.Atdayewa, Telekeçilik işiniň esaslary.

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby, Aşgabat – 2010 ý.

Giriş

Öz milli ýolumyz bilen barýan ykdysadyýetimiz indi birnäçe ýyllaryň dowamynda badyny peseltmän, ýokary ösüş depginini saklap gelýär. Ýurdumyzyň her ýylda ösüş depgini 20 göterimden gowrak bolmagy Türkmenistan döwletiniň ykdysady kuwwatlylygynyň ýokary derejede bolmagy barada şaýatlyk edýär. Mähriban Prezidentiniň ykdysadyýetimiziň ösüşini çaltlandyrmak, esasanam nebit-gaz pudagynyň, oba hojalygynyň ösüşini güýçlendirmek bilen baglanyşykly alyp barýan işleri türkmen halkynyň ýagty geljege bolan umydyň sarsmaz binýadyna öwrüldi. Şunuň bilen birlikde, häzirki wagtda öňde durýan iň bir wajyp meseleleriň biri hem ýurduň ykdysady ösüşiniň uzak wagtlap ýokary derejede saklanmagyny üpjün etmekden ybaratdyr. Ýurdumyzda amala aşyrylýan iri taslamalar türkmen ykdysadyýetiniň has ýokary belentliklere ýetmegine esas döredýär.

Häzirki döwürde Galkynyşlar zamanasynda Mähriban Prezidentimiziň tagallasy bilen Türkmenistan ähli ugurlar boýunça uly ösüslere eýe bolýar. Turkmenistany hemme taraplaýyn ösdürmek üçin, onuň ykdysady ösüşini gazanmak üçin, dünýä tejribesine esaslanyp ýurdumyzda öz bazar ykdysady nusgamyzy döretmek wajyp işleriň biri bolup durýar. "Türkmenistanyň ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry" Milli maksatnamamyzyň, "Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin maksatnamasynyň" we beýleki maksatnamalarymyzyň üstünlikli durmuşa geçirilmegi bilen birlikde, Mähriban Prezidentimiziň obalaryň, şäherçeleriň etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy işlenip taýýarlandy we durmuşa geçirilip başlandy. Bu uly möçberli maksatnamadyr. Ol üç tapgyrda amala aşyrylýar. Ol obalarymyzyň we şäherlerimiziň ilatynyň durmuş şertleriniň

dünýäniň ösen ýutlarynyň derejesine ýetirmekligine gönükdirlendir.

Mähriban Prezidentimiziň alyp barýan syýasaty netijesinde ykdysadyýetimiziň ähli pudaklaryna täzeçilikler girizilýär bu bolsa ýokary hilli önümleriň we hyzmatlaryň öndürilişine ýardam berýär. Ylmyň we tehnikanyň iň täze gazananlaryny öz durmuşymyza we önümçilige geçirmek üçin ylymly, bilimli hem-de dürli ugurlar boýunça ökde kämil hünärmenleriň zerurlygy aýdyňdyr.

Türkmenistanyň ykdysadyýetine dünýäniň ösen tehnologiýalarynyň, ylmyň täze gazananlarynyň ornaşdyrylmagy dünýä möçberinde isleg bildirilýän, dünýä bazarlarynda bäsdeşlige ukyply bolan önümleriň öndürilişini üpjün edýär. Bazar ykdysady şertlerinde ýurdumyzyň azyk howpsyzlygyny üpjün etmekde ähmiýetli orna eýe bolan önüm çykaryan telekeçiler döwlet tarapyndan uly goldaw tapýarlar. Bu gün biziň ýurdumyzda iň täze tehnologiýalaryň esasynda öndürilen ýokary hilli önümlere icerki we daşarky bazarlarda uly isleg bildirilýär. Şu zatlaryň hemmesi Mähriban Prezidentimiziň türkmen halkynyň durmuş derejesiniň mundan beýläk-de ösmegi üçin gönükdirilen tagallalarynyň netijesinde amala aşyrylýar.

Bap I.

Telekeçilik düşünjesi we onuň mazmuny.

Türkmenistanda telekeçiligiň ösüşi.

1.1. Telekeçiligiň döreýiş taryhy we ähmiýeti.

Türkmenistanyň ösüşiniň täze tapgyryna geçmek üçin düýbinden täze ideologiýanyň zerurlygy aýdyň görünýär. Häzirki döwrüň ösüşini, meselelerini, maksatlaryny ýaş nesile, ilata doly, obýektiw pikirde ýetirmek üçin hemme tarapdan ösen (ykdysadyýet, syýasat, sosial taýdan) işgärleriň we hünärmenleriň zerurlygy ýüze çykýar. Turkmenistany ösdürmekde hemme tarapdan ösen telekeçileriň gatlagyny döretmekde ylmyň we tehnikaýyň iň täze gazananlaryny önümçilige, durmuşa ornaşdyrmak, ösen ýurtlaryň iň abraýly öňdebaryjy kompaniýalary bilen aragatnaşyklary giňden ýola goýmak örän ähmiýetlidir.

Telekeçilik öz taryhy boýunça geçen asyrlardan ugur alyp gelýär. Türkmenistanyň ykdysadyýetini bazar gatnaşyklaryna ýeňil hem-de tapgyrma-tapgyrma geçmeklikde telekeçiligiň ähmiýeti örän zerurdyr. Telekeçilik – bu fiziki ýa-da ýuridiki taraplar bolup geljekde girdeji almak maksady bilen belli bir önümçilige ýa-da herekede öz hususy maýa serişdelerini goýar. Telekeçilik öz çeyeligi, çakganlygy, töwekgelçiligi bilen tapawutlanýar. Bu gatlak bazar ykdysady şertlerinde bolup geçýän üýtgemelere çalt öwrenşmekligi örän ukyplydyr. Diýmek telekeçi öz ylmy we bilimi bilen hem tapawutlanmalydyr.

1.2. Telekeçiligiň işi üçin bolan ykdysady, durmuş we hukuk şertleri. Telekeçiligiň işiniň ugurlary we wezipeleri.

Telekeçiligi goldamakda döwlet tarapyndan uly çäreler amala aşyrylýar. Turkmenistanyň Konstitusiýasynda täze redaksiýasynda telekeçiligi goldamak barada birnäçe ýörite

maddalar döredilen. Başarjaň, ukyply hususyýetçileriň sanynyň köp bolmagyna döwlet tarapyndan uly goldaw berilýär. Ýurdumyzyň azyk howpsyzlygyny üpjün etmekde ähmiýetli orna eýe bolan önüm çykarýan telekeçiler, ýagny hususy şubýektler ýeňňilikli salgytlardan hem-de ýeňňilikli karz pul serişdelerinden peýdalanyň bilerler. Öz gezeginde telekeçiler milli bähbitleriň hatyrasyna işlemeklige, öndürmeklige, döwletimizde bazar ykdysadyýetini döretmekde itergi güýç hökmünde çykyş etmeklige borçly bolýarlar.

Ýurdumyzyň ykdysadyýetini ýokarlandyrmakda degişli uly ykbal çözüji meselelere seredilýär. Telekeçilik işi üçin bolan durmuş şertleri onuň durmuş goraglylygynda seslenýär. Öz gezeginde durmuş goraglylyk – bu makroykdysady mesele sonuň üçin ol döwlet derejesinde hukuk şertlerine esaslanýar. Durmuş meseleleriň kesgitli meýilnamalary umumymilli we sebitleýin häsiýetlere eýe bolýar. Täze döwrüň ösüşini, meselelerini sagdyn bäsdeşliginiň esasynda amala aşyryp bolar.

Bazar gurşawy telekeçilik işini ýöretmek üçin esas bolup durýar. Telekeçi öz eýeçiliginde bolan ýa-da karz alan maýa serişdelerini ulnmak bilen özbaşdak hususy işini ýöredýär. Telekeçilik hereketine özboluşly häsiýetler mahsusdyr:

-öz hususy işini ýöredýän özbaşdak subýekt hökmünde çykyş edýär;

-telekeçilik işi ýöredilende töwekgelçilik (önümçilik, kommersiýa we maliýe töwekgelçilikleri) çekilýär, ýagny bu işde zyýan çekip bolýar, girdeýjini tutuşlugyna alyp bilmezlik ýagdaýy döräp bilýär ýa-da kärhana dürli sebäpleriň täsiriniň esasynda batyp bilýär. Töwekgelçiligiň döremegine esasy täsir ediji sebäpleriň biri ol hem bazar gurşawynyň näbeliligi;

-telekeçilik maddy jogapkärçiligi çekýär;

-telekeçileriň arasynda bolup geçýän bäsdeşlikde ýeňiji bolmak üçin örän çalt we çakgan bolmaly;

-telekeçileriň ugry we maksady bar.

Telekeçilik hareketiniň durmuş-ykdysady ugurlary onuň wezipelerinde seslenýär:

- 1) bazaryň isleglerini kanagatlandyrmak bilen mikroderejede ahyrynda bolsa makroderejede önümçiligiň ösüşini gazanmak;
- 2) bazaryň isleglerini kanagatlandyran jemgiýetiň belli bir gatlagynyn döretmek;
- 3) ykdysadyýetiň dürli gurşawlarynda täze ugurlary döretmek.

1.3. Telekeçileriň häsiýetleri boýunça tapawutlylyklary.

Bazar ykdysady şertlerde her bir telekeçi töwekçilik çekýär. Bäsdeşlikli ýagdaýda diňe tejribeli, maýa serişdeleri köp bolan, öz hereketi bilen bazar şertlerine ykyplylygyny görkezip biläýjek subýekt telekeçi bolup biler. Önümçilik hareketini üstünlikli amala aşyrmak üçin kompaniýalar öz hususy serişdelerini ulanyp (egerde bar bolan ýagdaýynda) ýa-da banklardan karz pul serişdelerini almaly bolýarlar.

Dürli alymlaryň pikirine görä telekeçiler öz häsiýetleri boýunça esasy dört görnüşlere bölünýär:

1) guramaçy - müdirlilik-ýumuşy ýerine ýetirijilik gurşowynda rejeliligi, guramaçylyga bolan ukyplylygy hem-de ýokary derejedäki akylylygy bilen tapawutlanýar.

2) kynçylyklardan ilkinji bolup ýeňiş bilen çykyan telekeçi – döredijilige ukyply, ösen duýguly, täzeliklere ýykgyň edýän subýekt hökmünde häsiýetlendirilýär.

3) hemme taraplaýyn ökde hünärmen – öz döreden kärhanasynda ol dürli ugurlar boýunça işläp biler.

4) nälaç edeýin – öz näşükürliligi bilen hiç hili ýeňişlere baryp bilmez.

Telekeçi öz işini üstünlikli ýöretmek üçin ökde dolandyryjy bolmaly. Öl öz hususy strategiýasyny döretmeli, gaýry we her günki işleri öz işgärlerine ynanyň tabşyrmaklyga ukyply bolmaly. Telekeçiniň özüniň alyp baryşynyň iki esasy nusgalary bar: daşky gurşawlara öwrenişmeklik we täzeçe, üýtgeşik usulda pikirlenmek, çemeleşmek. Täzeçe oýlanyşmak

– täzeçilikleri girizmek, täzeçe çemeleşip pikir etmek: öndüren önümini ýerlemekde täze bazarlary özleşdirmek; çig mallaryň we ýarymfabrikatlaryň täze çeşmelerine çykmak; zähmeti, dolandyrylyşy, önümçiligi täzeden gurnamak, giňeltmek.

Telekeçilik hereketiniň netijeliligi ençeme alamatlaryň täsiriniň esasynda emele gelýär. Şertleýin olary iki topara bölüp bolýar:

- 1)telekeçiniň özüne bagly bolan içki alamatlar;
- 2)telekeçiniň özüne bagly bolmadyk daşky alamatlar.

Içki alamatlar:

- telekeçilik iş bilen meşgul bolmaklygy islemek;
- geljekki telekeçide işi ýöretmek üçin özboluşly aýratynlygynyň bolmagy (mysal üçin, marketingi giňişleýin bilmek);
- dolandyrmaklygy bilmek, önümçiligi, zähmeti we dolandyrylyşy gurnamaklyga ukyply bolmak;
- wagty tygşytly ulanyp bilmek;
- telekeçiniň hususy häsiýetleri.

Daşky alamatlar:

- daşky bazar gurşawy;
- jemgiýetiň kanunlary, döwletiň ykdysady, maliýe we salgyt syýasaty.
- jemgiýetçilik-syýasy makroykdysady gurşaw.

Bap II.

Telekeçilik işiniň görnüşleri.

2.1. Bazar ykdysadyýetinde telekeçilik işiniň guramaçylyk görnüşleri.

Her bir telekeçilik hereketi kesgitli guramaçylyk görnüşlerde amala aşyrylýar. Bu – önümçilik kärhanalary, söwda firmalary, banklar. Emma telekeçilik işiniň esasy guramaçylyk görnüşleriniň biri – firma ýa-da kärhana bolup çykyş edýär.

Kärhana – öz ýerleşen ýurdunda hereket edýän kanunlaryna laýyklykda gurnalan özbaşdak hojalyk subýekt, ýagny ol ýuridiki subýekt bolup kommersiýa hasaplaşyklarynyň düzgünleriniň esasynda telekeçilik işini ýöredýär, ol öz hereketiniň netijeliligini ýokarlandyrmak maksady bilen çykdaýjylary we girdeýjileri berk hasaba alýar. Kärhanany gurnamaklygyň deslapky düzgünleri: önümçilik alamatlaryň toplanmagy; düzümiň basgançaklar boýunça ulanylmagy – uçastok, brigada, seh, kärhana, dolandyryş düzümi; dolandyryş göni usullar arkaly amala aşyrylýar. Adatça kärhanalaryň indiki görnüşleri bar:

- ýeketäk döredilen kärhana;
- birleşikler;
- paýdarlar jemgiýeti ýa-da korporasiýalar;
- kiçi, orta möçberli kärhanalar;
- döwlet kärhanalary.

Ýeketäk döredilen kärhanalar – hususy ýeketäk kärhana, ol diňe bir adamyň eýçiliginde bolýar; maşgala kärhanasy – maşgala agzalarynyň eýçiliginde bolýar. Onuň aýratynlyklary – işiň ýönekeýligi we tygşylylygy, emma onuň maliýe, önümçilik resurslarynyň ýetmezçiligi kynçylyk döredýär.

Birleşik – şertnamanyň esasynda telekeçileriň bileleşigi. Bu görnüşdäki kärhananyň aýratynlyklary – maliýe

serişdeleriniň birikdirilmegi; her bir agza bilelikdäki ýöredilýän işe öz pikirlerini, täzelikleri girizýär; ýeňil we çalt gurnalýar. Bu ýerde bazaryň bölekleri (segmentleri) köp, sarp edijileriň islegleri giňişleýin möçberde ýerine ýetirilýär. Kemçilikleri – käbir ýagdaýlarda agzalaryň pikirleriniň deň gelmezligi.

Paýdarlar jemgiýeti ýa-da korporasiýa – kärhananyň şeýle guramaçylyk görnüşü haçanda bu ýerde iki takyk bölünen prosessler peýda bolýar: paýnamalaryň satylmagynyň esasynda düýpli maýa serişdeleriň döredilmegi hem-de korporasiýanyň ýerine ýetiriji bölümleriniň hereketlenişi.

Paýdarlar jemgiýetiniň açyk we ýapyk görnüşleri bar. Birinji ýagdaýda paýnamalar açyk jarnama arkaly satylýar we onuň eýesi bolup her bir isleg bildirýän çykyş edip bilýär; ikinji ýagdaýda paýnamalar ýapyk görnüşinde kesgitli tarapalar üçin satylýp we gaýtadan satylyşyna gadagan edilýär. Paýdarlar jemgiýetiniň aýratynlyklary – köp taraplaryň maliýe mümkinçiliklerini özüne çekip bilýän maliýeleşdirmeklik usuly; paýdaryň çäkli jogapkärçiligi, egerde kärhananyň bataýan ýagdaýynda ol diňe paýnama üçin töläň puluny ýtirip biler; paýnamalar miras hökmünde çykyş edip bilýär; paýnamalaryň alynyp satylmagy kärhananyň iş hereketine täsir edenok; kärhanadan erkin çykmaq we girmek. Kemçilikleri – iki sapar salgytlaryň salynyşy (kärhananyň girdeýjisine, şeýle hem paýnamanyň eýesiniň hususy girdeýjisine salgyt salynýar).

Adatça kiçi, orta möçberli kärhanalaryň guramaçylyk häsiýetleri täjir, önümçilik telekeçilikde ýüze çykýar. Öz taryhy boýunça täjir telekeçiligi geçen asyrlaryň dowamynda uly ösüslere eýe boldy. Bazaryň bölekleri azlygy sebäpli, sarp edijileriň islegleri çäkli möçberde ýerine ýetirilýär. Bu ýerde alyp-satmak prosessi yzygiderli hereket edýär: önümi ýa-da hyzmaty öndürüp satmak ýa-da olary birinden satyn alyp ýene-de satmak, şeýlelikde bu döwür girdeýji alýnýança dowam edip biler.

Täjir telekeçiligiň ýerine ýetirmeklik üçin organiki düzümleri ulanylýar. Onuň esasy görnüşleri:

1. Täjir taslamasy.

2. Çig mallaryň we materialaryň guramaçylyk düzümi.

Täjir taslamasy bu belli bir meseläni çözmek üçin döredilýän düzümdir. Onuň düýp manysy berlen wagtda kesgitli serişdeleriň çäginde bir çylşyrymly taslamany amala aşyrmaklyk üçin ýokary bilimli hünärmenleri toplamakdyr. Taslama ýerine ýetirlenden soňra topar göýberilýär. Çig mallaryň we materialaryň guramaçylyk düzümi – bu ýerde önümçilik üçin satyn alynjak çig mallaryň we materiallaryň optimal göwrümi bellenilýär hem-de öndüriljek önümiň ýokary derejede talaplara gabat geläýjek seriýasy kesgitlenýär.

Belli bolşy ýaly guramanyň guramaçylyk düzümi maksada laýyk bolmalydyr, ýagny guramanyň önünde durýan meseleleri çözmekligine ýardam etmelidir. Guramaçylyk düzüminiň esasy aýratynlyklary:

1. Işin takyk bölünmegi.

2. Haçanda aşakdaky derejeler ýokardakylara bagly bolup dursa, onda kärhanada dolandyryş ýokardan aşak, ýagny başgançaklar boýunça bolup geçýär.

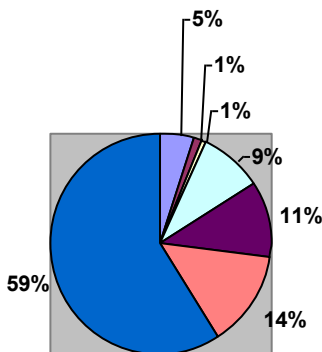
3. Özara baglanşykly umumylaşdyrlan düzgünleri kesgitlemek. Kemçilikleri:

Düzgünleriň we ýumuşlaryň ähmiýetlilikini ägirt ulaltmakdyr, ol bolsa guramanyň çeyeligini peseldýär. Pes derejeli çeyelik guramanyň işindäki bolup geçýän aragatnaşyklara hem päsgel berýär.

Ykdysadyýetiň her pudagynyň özboluşly häsiýetlerine görä aýratynlyklar mahsusdyr. Şonuň bilen birlikde her bir ykdysady ulgamda täze kärhanany döretmekde özboluşly düzgüni bar. Mysal hökmünde Türkmenistanyň nebit we gaz ulgamynda hereket edýän bilelikdäki „Hazar“ kompaniýasyna giňişleýin seredip geçeliň.

Diagramma №1. “Hazar” konsorsiumyň býujetiniň esasy bölekleriniň paýlanmasy.

(2001-2005 ý.ý., çykdaýjylaryň % jeminden)

59%- Dolandyryş we işlediş.

14% – Burawlama.

11% – Hyzmat ediş işleri we guýylaryň düýpli abatlanyşy.

9% – Düýpli gurluşyk.

1% – Ulag we aragatnaşyk.

1% – Ätiýaçlandyрма.

5% – Maşynlary, enjamlary satyn almak.

Her bir uzamöhletleýin döredilýän taslama töwekgelçilik çekýär, ýagny:

- 1) tehniki töwekgelçilik;
- 2) geologiki;
- 3) önümçilik;
- 4) ykdysady.

2000-2004 ýyllarda dünýä bazarynda nebite bolan bahanyň pes bolmagy soňra 2005-nji ýyldan başlap onuň bahasynyň galmagy “Hazar” konsorsiumynyň maliýe ulgamyny ösdürdi.

Gündogar Çeleken ojagy çylşyrymly dag-geologik şertleri bilen häsiýetlenýär, ol öz içinde gatlak kollektorlaryň uly çuňlugyny, gatlaklaryň üýtgemegini, çylşyrymly tektoniki alamatlary jemleýär.

“Hazar”konsorsiumy bilelikde döredilen kompaniýa ol “Türkmennebit” Döwlet konserni we “Mitro International Limited” kompaniýadan (USA) durýar.

Bu kompaniýalaryň arasynda önümi bölüşmek üçin ýörite şertnama baglaşylan (2000 ý.) (Günbatar Çelekeniň ojagy). (Bilelikdäki işi ýöretmek boýunça şertnama).

Nebitgözleg işleriniň maliýeleşdirilişi “MIL” tarapyndan 100% möçberinde amala aşyrylýar.

Guramaçylyk we dolandyryş işleri iki kompaniýalaryň wekilleri ýöredýär, ýagny “Türkmennebit” Döwlet korporasiýanyň wekili we “Mitro International Limited” kompaniýasynyň wekili tarapyndan.

Enjamlara bolan çykdajylaryň möçberi her ýylda “Hazar” konsorsiumyň býujetiniň 50% deňdir.

Esasy aýratynlyklarynyň biri ol hem nebit guýylary gurmakda, olary özleşdirmekde ýerli guramalar işe çagyrylýar. Ol bolsa täze iş orunlarynyň döremegine hem-de işgärleriň goşmaça girdeýjileriniň bolmagyna ýardam berýär.

2000-2007 ý.ý. gözleg işleri toplumynyň ýokary derejede geçirilmegine seretmezden, Gündogar Çeleken ojagy öz içinde ýokary geologiki we tehnikî töwekgelçigi toplaýar.

Suw bilen nebitiň garyşmagy barada maglumatlaryň ýoklugy, gatlak – kollektorlaryň we olaryň häsiýetleriniň soňuna çenli anyk bolmazlygy hem-de gatlak basyşynyň peselmeginiň çaklamasynyň ýoklugy – ol hem geologiki töwekgelçilik bolýar. Häzirki wagtda bilelikde işi ýöretmek şertnamasy boýunça atlandyrylan “Hazar” taslamasy iň bir üstünlikli we öndebaryjy nebitgaz taslamalaryň biri bolup, öz işini daşary ýurt maýa goýumlaryny ulanmak bilen ýöredýär. Bu taslamanyň üstünlikli işlemekligini indiki alamatlar kesgitleýär, ýagny Türkmenistanyň Nebit-gaz ojaklaryny gözlemekde we özleşdirmekde “Türkmennebit” Döwlet konserniň 70-ýyldan gowrak tejribesi hem-de taslamanyň meselelerini çözmekde infrastrukturany, enjamlary, tehnologiýany milli nebit kompaniýasynyň kadrlaryny ulanyp

bilmek mümkinçiligi. Ikinji tarapdan bolsa daşary ýurt kompaniýasy “Mitro International” taslamany tiz we çakgan öz maýa serişdeleri bilen maliýeleşdirmek bilen, taslama üçin gerekli enjamlary we hyzmatlary çekmekde we getirmekde öz halkara tejribesini ulanmak bilen hem-de maýa goýumlaryň netijeliliginiň kepili üçin öz tehniki ekspertizasyny ulanmaklyk – ol hem taslamanyň üstünlikli amala aşyrmaklygyna ýardam berýär.

Taslamany durmuşa geçirmekde strategiki ugurlarynyň biri bolup ol hem kadrlary okatmakda we hünär öwretmekde oňaýly çemeleşmeleri tapmaklyk ýüze çykýar. “Hazar” konsorsiumyň hemme ofislary hatda göçme lagerleri tutuşlygyna kompýuter bilen üpjün edilen. Bu ýerde ojaklaryň gurluşyny modeller, nyşanlar arkaly öwredýän merkezi bar, guýylaryň düýpli gurluşygy we burawlamasy boýunça departamenti döredilen hem-de täze, dünýä ülnülerine laýyk gelyän burawlaýjy enjamlar bar, olaryň kömegi bilen konsorsium tarapyndan ýedi (7) sany nebit guýylary tapylan.

Daşky gurşowyň ekologiýasyny arassa saklamak, işgärleriň saglygyny goramak, zähmet howpsuzlygyny üpjün etmek – bu bolsa optimal tehnologiýalary we enjamlary saklamakda edilýän talaplary has-da güýçlendirýär.

Gündogar Çeleken ojagynda işler guýylaryň 4000 metrden ýokary çuňlugynda bolan çylşyrymly dag-geologiki şertlerde hem-de ýokary gatlak basyş şertlerinde amala aşyrylýar. Şol sebäpli guýylaryň abatlaýyş we burawlama işlerini geçirmekde häzirki zaman zyňmaklyga garşy enjamlar, ustýewoý enjam we fontan armaturasy ulanylýar.

2000-nji ýyldan bäri konsorsium “Hazar” tarapyndan Nebitiň çykarylyşy 4-esse artdy. Çig nebitiň çykarylyşynyň toplanan möçberi 2000000 t boldy. Gelejekde gözleg we barlag işlerini dowam etmek meýilleşdirlendir, ol hem gorlarynyň goşmaça ösmegine getirip gelejekki döwür üçin görkezijilerde görkeziler.

“Hazar” taslamasyňň ösüş depgini, önüm çykarylyşynyň häzirkî görkezijileri, iki taraplaryň arasyndaky ýakyn we netijeli aragatnaşyklar hem-de şertnama boýunça taslamanyň uzaklygy (25 ýyl) – bu taslamanyň gelejekki ösüşi üçin uly itergi güýç hökmünde çykyş eder.

2.2. Hyzmatlaryň görnüşleri we hyzmat ediş kompaniýalar.

Dünýä ykdysadyýetinde hyzmat – bu maddy däl görnüşindäki eşret bolup ol dürli ýurtlaryň wekilleriniň arasyndaky satyn almak-satmak ýaly şertnamanyň esasynda emele gelýär. Dünýä ykdysadyýetiniň häzirkî döwründäki ösüşiniň özboluşlylygy ol hem hyzmatlaryň halkara satylşynyň we olaryň milli derejede giňeldilmegi bolup durýar.

Hyzmatlaryň ösüşi indiki alamatlara esaslanýar:

1)Önümçilige girizilýän çig mallar görnüşindäki hyzmatlaryň emele gelmegi, mysal üçin: taslama işleri; taslamalaryň tehniki-ykdysady esaslandyrylmasy taýarlamak; bazary seljermek; ýuridiki hyzmat ediş işleri; maslahat bermek işleri we ş.m.

2)köpçülikleýin aragatnaşyklarda tehnologiýa ösüşiň bolmagy, täzelikleriň döremegi, ylmyň we tehnikaýyň durmuşa ornaşdyrylmagy;

3)hyzmat bazarlaryna iri möçberli, ýagny iri transmillikompaniýalaryň çykmaklygy.

Hyzmatlaryň halkara hereketiniň (eksport-import) esasy görkezijilerini seljermeklik umumy görkezijilerinden soňra özboluşly görkezijilerini seljermeklige gönükdirlendir. Hyzmatlaryň halkara söwdasynyň aýratynlyklarynyň biri bolup ol hem köp sanly hyzmat öndürijileriň we sarp edijileriň bir ýerde toplanyp ösmegidir. Mysal üçin: hyzmatlaryň ähli dünýä aýlanşygynyň 75 % ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň paýyna düşýär, olaryň 36 % -ni diňe dört ýurtlar, ýagny ABŞ, Beýik Britaniýa, Germaniýa we Fransiýa üpjün edýär. Hyzmatlaryň

dünýä satylşynda ösüp barýan ýurtlaryň paýy 20 % bolup, GDA hem-de Gündogar Ýewropanyň ýurtlarynda ol görköziji 5 göterimden durýar.

Hyzmatlaryň görnüşleri:

- 1)Ulag hyzmatlary
- 2)Syýahatçylyk
- 3)Aragatnaşyklar
- 4)Gurluşyk
- 5)Kompýuter-maglumat
- 6)Ätiýaçlandyryş
- 7)Maliýeleşdiriş

Hyzmat ediş kompaniýalar: françaýzing, inžiniring, reinžinirind, nou-hau, lizing.

Françaýzing – iki firmanyň arasyndaky baglanşylan şertnama, oňa laýyklykda belli bir bazaryň çäklerinde bir firmanyň kesgitli haryt belgisine,tehnologiýasyna,”nou-hau”-syna bolan eýeçilik hukugyny başga firma geçirmekligini göz önünde tutýar. Şonuň bilen birlikde françaýzing – bu döwlet ýa-da häkimler tarapyndan kärhana ýa-da firma belli bir hyzmatlary ýerine ýtirmekde hukugyň berilmegi. Mysal üçin: ilatly nokatlary suw, elektroenergiýa bilen üpjün etmek; belli bir sebitde ýolagçylary daşamak.

Françaýzing ulgamy (inlisçeden terjimede bu söz artykmaçlygy aňladýar) iri we kiçi telekeçiligiň gatyşyk görnüşinde hereket edýär. Ýagny, bazarda durnukly ýagdaýy eýeleýän iri kärhana öz eýeçilinde bolan enjamlary, materiallary, tehnologiýany kiçi kärhana bermek barada şertnama baglaýar. Kiçi kärhana telekeçiligi diňe şertnamada görkezilen şertlerde we görnüşlerde alyp barmaklyga borçly edilýär. Bu görnüşde iri kompaniýanyň önümlerini ýerleşdirýän satyjylaryň, araçylaryň (dellaçylaryň) ýeke-täk ulgamy hereket edýär. Daşary yurt tejribesine syn etsek ABŞ ýurdynda bölek–satuw dolanşygynyň 40 %-ni hyzmatlaryň üçden bir bölegi bu ulgamyň paýyna düşýär. Françaýzing ulgamynda işleýän firmalaryň sany geçen ýyllar bilen

deňeşdirilende 82 müň töweregi köpeldi, satuwyň möçberi 4,5 esse artdy, olardaky işgärleriň sany 3,5 mln. adamdan 5,2 mln. adama çenli köpeldi (48,5 % artdy).

Françaýzing ulgamynda kärhanalaryň şu görnüşleri hereket edýär:

1. Diňe şertnama ulgamynda hereket edýän kärhanalar, olar ähli öndüren önümlerini baş kompaniýa satmaga borçly bolýarlar.

2. Enjamlar we materiallar bilen üpjün ediji iri kärhana kiçi kärhananyň önümçilik we telekeçilik işleriniň köpsanly ugurlaryny kesgitleýär.

3. Kärende şertlerinde döredilen kiçi kärhanalar – operatorlar, bu kärhana öz işini öňden taýýarlanylýan düzgün-tertibe laýyklykda alyp barýar.

Netijede, iri we kiçi telekeçilik jebis aragatnaşykda hereket edýär. Olaryň arasynda önümçiligiň dürli pudaklaryndaky kompaniýalaryň öndürýän önümleriniň asyl nusgalaryndan göçürme bilen meşgullanýan, göçürijiler ady bilen belli kiçi kärhanalar barada aýtmak bolar. Ilkinji nobatda bu hadysa derman senagatynda ýüze çykýar, soňra bu ýagdaý elektronika we başga pudaklara ýaýraýar. Göçüriji kärhanalaryň esasy aýratynlygy olaryň öndürýän önümleriniň arzanlygydyr. Mysal üçin, Germaniýada täze çykarylýan önümiň göçürmesi, onuň asyl nusgasyndan iki esse arzandyr. Şu ýagdaýa esasan iki alamatyň bildirýän täsiri barada hem durup geçmek zerur. Birinjiden, iri kompaniýalaryň önümlerini göçürmek bilen, kiçi kärhanalar ylmy-barlag we synag-düzgüt işleri boýunça çykdaýjylary çekmeýärler. Ikinjiden, iri kärhanalar bahany emeli ýokarlandyrýarlar, emma kiçi kärhanalar, köp ýagdaýlarda uly bolmadyk möçberi bilen ylalaşýarlar.

Özüniň täsiri boýunça meňzeş şol bir önümi arzan bahadan tekliپ edip kiçi kärhanalar iri kompaniýalary bazaryň uly böleginden gysyp çykarýarlar. Göçüriji kiçi kärhanalar özleriniň ýerine ýetirýän işi boýunça bahanyň ýekemenlikde

esassyz emele gelmegine garşy örän uly çäklendiriji güýç hökmünde hem çykyş edýär.

Inžiring – täze döredilen ýa-da öňden hereket edýän obýektde tehniki çözgütleri amala aşyrmak.

Reinžiring – hereket edýän obýektde öňden amala aşyran tehniki çözgütleri täzedan güýçlendirmek. Şonuň bilen birlikde inžiringi täze derejä galdyrmaklygyň esasynda kärhanalary, firmalary täzedan dikeltmek.

“Nou-hau” –

ylmyň, tehnikaň, önümçiligiň, maliýe, kommersiýa häsiýetine eýe bolan, kärhananyň ýa-da hünärmeniň hereketinde ulanylýan, emma köpçülige çykarylmaýyk bilimleriň umumylygy.

“Nou-hau” – nyň köpçülige çykarylýşy, ýetirilişi, kommersiýa esasynda satyn alynşy ilki bilen lisenziýa şertnamalaryň baglanşylmagy bilen bolup geçýär. Adatça şertnama hökmünde lisenziýa şertnamasy çykyş edýär, şol şertnama laýyklykda lisenziýany satyn alan subýekte “nou-hau” – ny geçirmek bilen bilelikde patentlenen oýlap tapmalary ulanmaklyga hukuk berilýär.

Ofşor kompaniýa – ýeňňilikli salgyt gurşowynda hem-de walýuta gözegçiliginiň ýok gurşowynda hasaba alynan ýuridiki tarap. Ol milli düzgünleşdirişden garaşsyzdyr. Bu kompaniýa özüniň hasaba alynan döwletinde hojalyk işini alyp baranok, olaryň eýeleri bolsa bu döwletlerde hojalyk işlerini ýöretmän rezidentdäl bolup çykyş edýärler. Ofşor kompaniýalaryň esasy kompaniýalary bölekleýin ýa-da tutuşlygyna salgytlardan boşadýan döwletleriň kanunlary düzýär. Esasy bellemeli zatlaryň biri ol hem her bir başga döwletlerde ofşor kompaniýalaryň ýokary derejede işlemegi üçin hem-de ikinji sapar salgyt tölemelik üçin ýurtlaryň arasynda şertnama baglaşylýar. Eger-de ol şertnama gol çekilmese, onda kompaniýa öz alyp barýan işi üçin salgyt tölemeli bolýar.

Halkara hukuk nazaryetine laýyklykda ofşor kompaniýa özbaşdak ýuridiki tarap bolup öz hojalyk işini özüniň hasaba

alynan döwletiniň kanunlaryna laýyklykda alyp barýar. Häzirki döwürde ofşor kompaniýalar üçin ýeňňilikli salgytlary göz önünde tutýan ýurtlaryň 60-dan gowragy bar. Bu kompaniýalar dünýäniň dürli banklarynda öz hasaplarynyň çäksiz sanlaryny açmaklyga hukuklydyrlar.

Iki ýa-da köp sanly fiziki taraplardan ybarat bolup durýan geljekde girdeji almak üçin öz maýa serişdelerini goýup harydy we hyzmaty öndürmek maksady bilen belli bir ýurtda hasaba alynan ýuridiki kompaniýa ýa-da firma bolup çykyş edýär.

2.3. Innowasiýalaryň döreýşiniň çeşmeleri we olaryň esasy ugurlary.

Häzirki döwürde ýokary hilli tehnologiýalaryň, täzelikleriň ösen döwründe täze oýlap tapmalary döredýän, innowasiýalary öndürýän kärhanalaryň ähmiýeti örän uly.

Belli rus alym Kondratýewiň “uzyn tolkunlar” atly nazaryýetine laýyklykda dünýewi tehnologiýa ösüş onuň 40-50 ýyl aralyklarda bolup geçýär.

- 1-nji tolkun (1770-1830) –bugly işleýän maşynyň we dokma enjamyň döreýşi;

- 2-nji tolkun (1830-1880) – demir ýollar we maşyn gurluşygyň mehanizirlenmegi;

- 3-nji tolkun (1880-1930) – awtomobil, eletrodwigatel, önümçilik prosesleriň awtomatikasy

- 4-nji tolkun (1930-1980) – elektronika, atom energetikasy;

- 5-nji tolkun (1980-2030) – mikroelektronik kanuny esasynda informatikaň, biotehnologiýanyň, gennaýa inženeriýa ylmynyň ösüşi. Tehnologiýanyň ösüşiniň 5-nji toplumynyň aýratynlygy – zähmediň we düýpli maýa serişdeleriniň dünýewi bazarlary bilen bilelikde tehnologiýa ösüşiniň döremegi, bu ýerde haryt hökmünde innowasiýalar, täzelikler çykyş edýär.

Täze toplamalaryň satylyşy indikilere esaslanýar;

- täze maddalary we durumleri ulanmaklyga;
- täze prosesleriň girizilmegine;
- täze bazarlaryň açylşyna;
- täze guramaçylyk görnüşleriniň girizilmegine.

Tehnologiýa harytlary we hyzmatlary öndürmekde ulanylýan ylmy tehniki bilimleriň toplумы maddy däl görnüşde, ýagny ruhy görnüşde çykyş edýär. Emma ykdysady gatnaşyklara ol belli haryt, maddy görnüşde gelýär. Tehnologiyalaryň maddy görnüşiniň üç topary bar:

- 1) Tehniki resminamalaryň we häsiýetnamalaryň dürli görnüşlerindäki belli bir nusga getirilen malgumat.
- 2) Maşynlar, enjamlar – maddy tehnologiýa.
- 3) Maddy görterijiler – tehnologiki bilimlere eýe bolan hünärmenler; ýöriteleşdirilen zähmet güýji.

Innowasiýany häsiýetlendirýän alamatlar:

- onuň esasynda täze ylmy- tehniki pikir bar;
- ol diňe bir tapgyrda tamamlanman, eýsem birnäçe sepgitlerden durýar, ýagny pikirini döreýşinden onuň kommersiýa usuly bilen satylyşyna çenli;
- innowasiýanyň netijesinde bazara çykmak hem-de birinji kommersiýa üstünligi gazanmak.

Näçe täze gazanylan üstünlikler önümçilige giňden ornaşdyrylsa şonça-da tehnologiýa kämilleşýär.

Şeýle-de şol bir önümçilik serişdeleriň kesgitlenen möçberinde öndürilýän önümleriň we hyzmatlaryň sany köpeliýär.

Dürli ýurtlaryň tehnologiki ösüşiň tapawutlylygy zerarly bazarda özboluşly haryt döreýär – bu tehnologiýalar, ýöne olaryň halkara hereketi döwletleriň arasyndaky tehnologiki tapawutlylygy aýyrýar.

Innowasion hereket iň ýokary bäsdeşlik gurşawy hökmünde diňe bir ylmy we tehnologiýany süýşürmän (integriremän) eýsem ol ykdysady, jemgyýetçilik, syýasy jähtlere hem degip geçýär.

Innowasiýanyň döremeginde Tehnologiki düzümiň içinde ýa-da daşynda innowasiýanyň peýda bolmagyna inweksiýa diýen düşünje belli bir itergi hökmünde çykyş edýär.

Innowasiýanyň geljekki ösüşi üçin iki şert gerek:

- 1) döredijilik aktiwligi,
- 2) innowasiýanyň diffuziýasy – innowasion hereketinden alynan netijäni kommersiýa gurşawyna geçirmek.

Innowasion hereket – bu tamamlanan ylmy-barlaglary we gözlegleri ýerlemeklige ýa-da ylmy-tehniki gazananlary täze ýa-da kämilleşen önüme geçirmeklige gönükdirilen prosess.

Jemgyýetiň hemişe üýtgeýän islegleri tehnologiiki düzümiň ösüşiniň üýtgemegini hem talap edýär.

Tehnologiki düzümi dogry saýlap bilmek bu milli ykdysadyýetiň ösüşiniň esasy özeni bolup durýar.

Ewolusion ösüş-tehnologiki prosessleri awtomatlaşdyrmagyň we mehanizmleşdirmekligiň hasabyna geçirilýär. Bu ýerde dürli tehniki çözümleriň yzygiderli ornaşdyrylmagy göz önünde tutulýar, şeýle hem goşmaça kömekçi ammalaryň kämilleşmegine gönükdirilendir. Bu bolsa enjamyň çylşyrymlylygyny we sanyny köpeltmegiň hasabyna janly güýjüniň önümçiligini ýokarlandyrmaklyga getirýär,

Rewolýusion ösüş – sarp edilen zähmediň çykdaýjylarynyň peselmeginiň hasabyna we köne tehnologiýalary tazeloeere çalyşmagyň hasabyna jemi zähmediň öndürijiliginiň ösüşi üpjün edilýär. Rewolýusion ösüşiniň itergi güýji bolup täze tehnologiýalaryň gurşawynda açyşlaryň toplumy çykyş edýär. Rewolýusion ösüşin ýollarynyň çäkleri ýok, emma onuň ösüşiniň çalt bolmagy sebäpli wagt hem-de serişdeler boýunça goşmaça çykdaýjylar emele gelýär.

Häzirki wagtda ylmy-tehniki ösüş köplenç diňe bir iri möçberde, gymmat bahaly taslamalara esaslanman, eýsem uzak möhletli anyk taslamalar bilen baglanyşykly bolýar, bu bolsa milli innowasion düzümleriň biri bolup çykyş edýär.

Innowasiýalar – bu döredijilik telekeçiligiň netijesi. Adatça bu herekete dürli gurşawlar hem-de daşky alamatlar

(döwletin täsiri, ekologiki talaplar, başga edaralar bilen gatnaşyk) täsir edýär. Pikiriň döreýişinden bazarda täze önümi çykarmaklyga çenli innowasiýalar öz döremeginde esasy alty sany tapgyrlary geçýärler:

1) kärhananyň geljekki hereketiniň döredilmegi (strategiýasy, önümçiligiň,

hyzmatlaryň strategiýasy, bazar strategiýasy);

2) pikiriň döreýişi, pikiri bahalandyrmak we saýlamak;

3) önümi öndürmek üçin çözgüdi gözlemek;

4) tehnologiýalary barlamak we özleşdirmek;

5) önümçiligi saýlamak;

6) bazarda ýerlemek.

Innowasiýalarda iki düşünje bar:

“Innowasiýa - önüm” – täzelikleriň döremeginiň prosessi,

“Innowasiýa - prosess” – täzelikleriň durmuşa geçirilmeginiň prosessi.

“Innowasiýa -önüm” indiki basgançaklardan durýar:

1) Ylym basgançagy– düýpli barlaglary geçirmek, meseläni çözmekde nazaryýet çemeleşmeleri döretmek.

2) Seljermeklik - tejribe barlaglary geçirmek; iş nusgalary özleşdirmek.

3) Özleşdirmek - taslamak, barlamak.

4) Önümçilik - öndürmek, sarp edijilere ýetirmek;

5) Sarp etmek.

“Innowasiýa -prosess” indikilerden durýar:

1) Döremeklik tapgyry;

2) özleşdirmek;

3) diffuziýa tapgyry: täzeligi ýaýbaňlandyrmak.

4) taslama görnüşdäki hereket edýän düzümi maksada okgunly tejribede ulanmak.

Bap III.

Kärhana bazar şertlerinde.

3.1. Bazar şertlerinde kärhananyň guramaçylyk-ykdysady esaslary. Kommersiýa hasaplaşygy.

Kärhananyň bazar şertlerinde hereket etmegi onuň hereketiniň guramaçylyk-ykdysady esaslaryny peýda bolmagyna ýardam berdi. Bu esaslary bolsa «kommersiýa hasaplaşygy» düşünjesinde giňişleýin açyp geçmek bolýar.

Kommersiýa hasaplaşygy – bu kärhananyň telekeçilik hereketiniň gurnalysynyň düzgünleriniň, ussularynyň toplумы, bu ýerde çykdaýjylary we girdeýjileri berk hasaba almak bilen kärhananyň maksatlaýyn wezipeleri we onuň bazarda özüni alyp barmaklyk hereketleri kesgitlenýär.

Kommersiýa hasaplaşygyň esasynda kärhananyň çäginde önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak düzgüni durýar, ýagny çykdaýjylaryň pes bolmagyna we çig mal serişdeleriniň çäkli bolmagyna seretmezden iň ýokary netije gazanmak baş maksad bolup durýar.

Kommersiýa hasaplaşygyň esasy düzgünleri:

- 1) Kesgitli döwürde kärhananyň hereketiniň çykdaýjylarynyň we girdeýjileriniň umumy seljerilmegi we şonuň esasynda buhgalter hasaby we auditý gurnamak;
- 2) kärhananyň maksatly maksatly wezipeleriniň anyk kesgitlenmesi hem-de kärhananyň hereketiniň marketing ugrunuň esasynda onuň bazarda özüni alyp barmaklyk usullaryny anyklamak;
- 3) kärhananyň ösüşiniň häzirki we geljekki ýagdaýyny kesgitleýän biznes-meýilnamany düzmek;
- 4) töwekgelçilikleriň önüni almak üçin çäreler toplumyny düzmek we özleşdirmek, şeýle hem kärhananyň hereketiniň durnuklylygyny saklamak üçin ätiýaçlandyрма boýunça çäreleri geçirmek.

3.2. Kärhananyň ykdysady seljerişiniň esasy ugurlary.

Kärhananyň ykdysady seljerilişiniň esasy ugurlary:

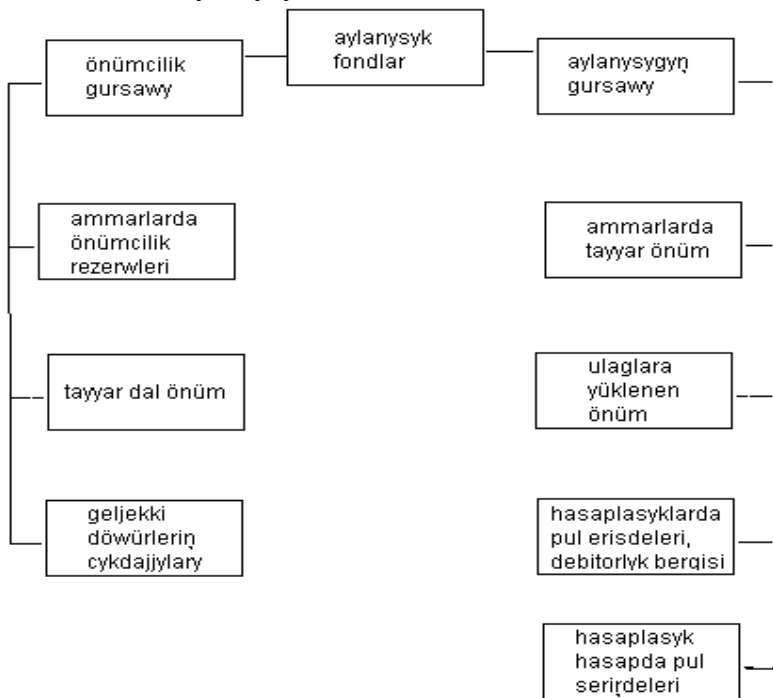
- 1)kärhananyň we onuň bölümleriniň hereketini bahalandyrmak;
- 2)çykdaýjylaryň seljerilişi;
- 3)netijeleriň seljerilişi;
- 4)önümi bahalandyrmak;
- 5)bazarda isleg bildiriljek önümiň öndürilişini çaklamak;
- 6)kärhananyň bazarda bolan paýy;
- 7)önümiň hili;
- 8)meseleleriň dürli görnüşlerini döretmek.

Ykdysady seljerilişiniň ähmiýetli guraly – ol hem buhgalter hasaby bolup çykyş edýär. Buhgalter hasabynyň serişdeleri: kärhananyň hojalyk serişdeleri; bu hojalyk serişdeleriň çeşmeleri; bu serişdeleriň we olaryň çeşmeleriniň hereketini özünde jemleýän hojalyk amallar. Hojalyk serişdeler ýa-da aktiwler esasy we aýlanşyk düýpli maýa serişdelere bölünýär. Esasy düýpli maýa serişdeler – köp sanly önümçilik döwürlere gatnaşýan, öz deslapky daşky görnüşini könelişmekligiň esasynda bölekleýin ýitirýän we öz gymmatyny bölekleýin taýýar önüme geçirýär, şeýle hem onuň deslapky gymmatynyň öweziniň doldurylmagy taýýar önümi ýerlemekligiň esasynda bolup geçýär. Esasy serişdelere – fiziki görnüşine eýe bolmadyk, emma kärhana üçin girdeýjy getirýän maddy däl aktiwler degişlidir (patentler, söwda nyşanlary, belgileri, awtorlyk hukuklary, lisenziýalar we ş. m.).

Aýlanşyk serişdeleri – bir önümçilik döwründe çykyş edip öz deslapky daşky görnüşini ýitirip öz gymmatyny taýýar önüme geçirýär (önümçilik ätiýaçlyklar, soňuna çenli taýýar bolmadyk önüm, ammarlarda ýerleşip ýüklenip ibermeklige taýýar bolan önüm, bank hasaplarynda ýerleşen pul serişdeler, debitor bergidarlary) (tablisa № 1).

Tablisa № 1. Aýlanyşyk serişdeleriniň düzümi.

Aýlanyşyk geçmek bilen, aýlanyşyk serişdeler 3 esasy tapgyrlary geçýärler:

1) pul görnüşinden önümçilik ätiýaçlyklara geçýärler (P-H), ýagny olar aýlanyşyk gursawyndan önümçilik gursawyna geçýär.

2) önümçilik ätiýaçlyklara taýýar däl önüme geçýär hem-de önümçilik döwrüniň gutarmagy bilen taýýar önüme geçýär (H-O gutarm`-H₁).

Hojalyk serişdeleri hususy we karz alynan serişdelere bölýärler. Hususy serişdeleriň çeşmeleri – ustaw kapitaly, girdeýji, ýörite gaznalar we ätiýaçlyklar. Karz alynan serişdeler – bankyň karz pul serişdeleri, ssudalar.

Hojalyk amallary üpjünçilik, önümçilik we ýerleşdirmek amallaryny özünde jemleýär. Bu amallaryň ählisi buhgalter hasabynyň hasaplarynda ýerleşýär (tablisa № 1).

Tablisa № 2. Buhgalter hasabynyň hasaplarynda hojalyk amallarynyň ýerleşmegi.

D (debet)	K (kredit)
-----------	------------

Buhgalter hasaplary aktiw we passiw bolup bilerler. Aktiw hasaplary - buhgalter hasabynyň bir bölegi, bu ýerde kärhananyň eýeçiliginde bolan pul görnüsünde görkezilen maddy gymmatlyklar, başga kärhanalaryň bergidarlyk borçnamalary görkezilýär.

Passiw hasaplar - buhgalter hasabynyň bir bölegi, bu ýerde kärhananyň serişdeleriniň çeşmeleri we olaryň nähili ugurlara gönükdirilişi görkezilýär.

Buhgalter balansy – kärhananyň serişdeleriniň pul görnüşindäki ýagdaýyny, şeýle hem serişdeleriň döreýişiniň çeşmelerini, belli bir maksatlara gönükdirilişini we yzyna gaýdyp gelmeginiň möhletlerini görkezýär. Kärhananyň buhgalter balansyny tablisa № 2 arkaly görüp bolar.

Tablisa № 3. Kärhananyň balansy.

Aktiiv	müň man.	Passiw	müň man.
Hasap (pul görnüşinde)	20 000	Kredit bergileri (materiallary we ätiýaçlyk şaýlary üpjün edýäniň önünde kärhananyň bergidarlyk borçlary)	3 800
Debet bergileri (müşderleriň bergidarlyk borçlary)	10 0100	Salgyt, zähmet haky we ş.m. tölegler boýunça bergiler	10 200
Atiýaçlyklar	6 000	Gysgamöhletleýin karz (12 ýyla çenli)	25 000
Häzirki aktiwleriň jemi (aýlanşyk serişdeler)	36 000	Häzirki passiwleriň jemi (gysgamöhletleýin borçlar)	39 000
Esasy serişdeler:		Uzakmöhletleýin karzlar (bir ýyldan köp)	30 000
-ýer	10 000		
-jaý we desgalar	25 000		
(ammortizasion tutumlary aýyranyňdan soň)	-3 000		
-enjamlar (ammortizasion tutumlary aýyranyňdan soň)	50 000		
	-20 000		
Bellenen aktiwleriň jemi	62 000		
Başga aktiwler (maddy däl)	3 000	Hususy maýa serişdeler (paýdarlar maýa serişdeleri)	25 000
		Hususy maýa serişdeleriň ösüşi (arassa girdeýjiler we çykdaýjylar)	7 000
Aktiwleriň jemi	101 000	Özbaşdak jemlenen maýa serişdeler	32 000
		Passiwleriň jemi	101 000

Balansyň esasynda bir esay düzgün bar: aktiwleriň jemi (balansyň çep tarapy)=ähli borçlaryň jemi +özbaşdak maýa serişdeler (balansyň sag tarapy).

3.3. Kärhananyň taslamasyny amala aşyrmakda maýa goýumlaryň ähmiýeti.

Kärhananyň taslamasyny dolandyrmaklygyň kommersiýa bölegi ol hem hakyky aktiwlere uzakmöhletleýin maýa goýumlary goýmak bolup çykyş edýär, şeýle hem onuň durmuşa geçirilmegi köp wagtyň we çykdajylaryň sarp edilmegi bilen baglanyşyklydyr. Kesgitlenen düzgünler boýunça, ýagny kesgitlenen buýjet we wagt boýunça bu üýtgedilen prosesse kärhananyň taslamasynyň dolandyrylyşy diýilýär.

Uly göwrümlü kärhanalary dolandyrmaklygyň tapawutlylygy – bu ýerde ýerine ýetiriljek işleriň umumy jemi meýil boýunça dolandyryşyň ýokary derejeli merkezliçiligi bilen hem-de ýeke-täk toplumlaýyn meýilnama hökmünde häsiýetlenýän ýörite döredilen ýerine ýetirijiler topary tarapyndan amala aşyrylýar.

Bazar şertlerinde eýeçiligiň ähli görnüşlerindäki kärhanalarda düzülýän taslamanyň seljerilişi geçirilýär. Onuň esasy maksady amal boljak taslamanyň ykdysady netijeliligini anyklap hem-de ony tassyklamak bolup durýar şol bir wagtda ýerine ýetiriljek işleri bahalandyrmak.

Seljermäniň oňaly netije bermeginiň esasynda taslamany durmuşa geçirmek üçin gerekli çözgütler kabul edilýär (meýilleşdirmegiň çeşmeleri, onuň görnüşleri we möçberi kesgitlenýär).

Bilşimiz ýaly, taslama prosesine gatnaşmak üçin birnäçe ýuridiki obýektler maýa goýum teklipleri bilen bäsdeşýär, bu ýerde maýa goýum teklipleri bahalandyrmak we saýlamak köpbaşgançakly görnüşde bolýar.

1-nji tapgyr: Maýa goýum teklibiň deslapky seljerilmesi. Onuň goýulan maksada, ileri tutulýan ugurlara gabat gelmegi.

Ileri tutulýan ugurlar:

- 1) taslamaň jemgyýetçilik we durmuş zerurlygy;
- 2) maýa goýumlaryň maksatlaryna maliýe mümkinçilikleriniň gabat gelmegi;
- 3) öndüriljek önüme bazarda bolan isleg;
- 4) taslamaň girdejligi, töwekgelçilik derejesi, owerini dolandyrmak döwri;

taslamanyň ekologiki taýdan howpsuzlygy, kanunalaýyklygy.

2-nji tapgyr: Maýa goýum taslamasynyň garaşsyz (daşky) seljerilişi. Bu seljeriş işleri taslamanyň biznes-meýilnamasyny seljermekligi, onuň aýratynlyklaryny we kemçiliklerini toplumlaýyn seljermekligi göz önünde tutýar.

3-nji jemleýji tapgyr: Bu ýerde taslamanyň durmuş sikliniň dürli tapgyrlarynda maliýeleşdirmegiň dürli görnüşiniň we onuň çeşmeleriniň optimal arabaglanyşygy kesgitlenýär.

Şonuň bilen birlikde inidiki maksatlar goýulýar:

- 1) Töwekgelçiligi peseltmek, ony taslama gatnaşýan agzalaryň we maýa goýumdarlaryň arasynda deň paýlamak.
- 2) Taslamanyň ýerlemeklik taýdan netijeliligini bahalandyrmak, potensial sarp edijileriň gyzyklanma derejesini hem-de taslamany durmuşa geçirmekde öz maýa goýumlary bilen kömek etmekligi.
- 3) Ýeňillikli karz pul serişdeleri alyp we ulanyp bilmek mümkinçilikleri kesgitlemek.

3.4. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pudaklaryny ösdürmekde ýurduň maýa goýum syýasaty.

Daşary ykdysady gatnaşyklary doly ýerine ýetirmek üçin birinji bilen ykdysady howpsuzlygy üpjün etmeli. Onuň üçin esasy ugurlar kesgitlenmeli:

- 1) Ýurduň tebigy baýlyklary, mineral serişdeleri, çig mallary örän netijeli ulanylmaly;

- 2) Ylmyň we tehnikanyň täzeliklerini özünde jemleýän ýokary netijeli ykdysadyýetini döretmek.
- 3) Eýeçilik hukuklarynyň kepillendirilmelerini, eýeçiligiň ähli görnüşleriniň deňhukuklylygyny we adalatly bäsdeşligi üpjün etmek.
- 4) Bazar ykdysadyýetiniň netijeli işlemegi üçin zerur bolan düýpli özgerişikleri mundan beýläk-de geçirmek.
- 5) Maýa goyum ýagdaýynyň durnuklylygyny döwlet tarapyndan kepillendirmek.

Biziň ykdysadyýetimiziň esasy aýratynlyklaryň biri ol hem daşary ýurtlar bilen ýakyn halkara ykdysady aragatnaşyklary döretmek. Biziň ykdysadyýetimiziň ýangyç-energetiki, jemgiýetçilik, durmuş, ykdysady, medeniýet, ynsanperwerlilik ugurlary boýunça dünýä tejribesine esaslanyp görkezijileri ýokarlandyrmak örän zerurdyr. Şol ugur boýunça dürli halkara ykdysady taslamalar amala aşyrylýar.

Hususanda, Türkmenistanda syýahatçylyk ulgamyny ösdürmekde Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen Hazaryň ekologiki taýdan arassa kenarynda Awaza syýahatçylyk zolagyny döretmek ol hem Türkmenistanyň durmuş-ykdysady taýdan ösmegine ýardam berer. Bu ýerde häzirki zaman syýahatçylyk we bejeriş şypahanalaryň merkezleriniň döredilmegi türkmen halkynyň öz saglygyny berkitmegine, ýokary şertlerde dynç almagyna ýardam berer. Hazar sebiti Ýewropany, Merkezi Aziýany we Kawkazy birikdirýän howa, demir ýol we awtomobil ýollaryň çatrygynda ýerleşýär, şonuň üçin ol esasy ulag kommunikasiýasyna eýedir.

Awazanyň ekologiki taýdan arassalygy, tebigy baýlyklarynyň mümkinçiliklerine eýe bolmagy bolsa bu ýere ösen daşary ýurt kompaniýalaryň öz maýa serişdeleri bilen çekilmegine ýardam berer. Hazar sebitinde deňiz portynyň, täze dünýä ülgülerine laýyk gelýän aeroportyň gurulmagy bolsa daşary ýurtly syýahatçylaryň gelmegine ýardam berip milli ykdysadyýet üçin goşmaça girdeji çeşmesi bolup durar.

Türkmenistanda ýöredilýän maýa goýum syýasaty ykdysady ösüşiň wajyp guraly bolup hyzmat edýär. Maýa goýumlary giňeldilen üznüksiz önümçilikde ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny ulanmak arkaly amal edilýär.

Maýa goýumlary indiki görnüşleri boýunça tapawutlandyrylar:

- 1) eýeçiligiň görnüşleri boýunça;
- 2) pudaklaýyn we sebitleýin häsiýetleri boýunça;
- 3) esasy serişdeleriň üznüksiz ösüşiniň görnüşleri boýunça;
- 4) gurulýan desgalaryň maksatlary we gurluşygyň görnüşleri boýunça;
- 5) maliýe çeşmeleri boýunça.

Maýa goýumlary indiki serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylar: döwlet býujetiniň serişdeleriniň; esasy işjeňlikden gazanylýan peýdanyň bir böleginiň; banklaryň karzlarynyň; daşary ýurt maýadarlarynyň serişdeleriniň we gaýry serişdeleriniň hasabyna amala aşyrylar.

Adatça maýa goýumlarynyň netijeliligi olaryň düzümine bagly bolýar. Şeýle hem maýa goýum işini düzgünleşdirmek diňe pul goýum görnüşinde dälde eýsem önümçilige iň täze tehnologiýalary ornaşdyrmaklygyň esasynda hem amala aşyrylar.

Türkmenistanda geçirilýän maýa goýum syýasatynyň esasy ugurlary:

- 1) bilime, ylma, şahsyýeti hünär we medeni taýdan ösdürmäge iri maliýe serişdelerini gönükdirmek;
- 2) ykdysadyýetiň bütindünýä maliýe çökgünligine durnuklylygyny;
- 3) uglewodorod serişdelerini çykarmak, gaýtadan işlemek we daşamak babatynda giň gerimle taslamalary durmuşa geçirmegi dowam etdirmek;
- 4) senagatyň gaýtadan işleýän önümçiliginiň önümleriniň (çig ,maly gaýtadan işlemek, gurluşyk materiallaryny öndürmek) daşarky bazarlarda bäsdeşlige ukyplylygyny ýokarlandyrmak;

- 5)infrastrukturany (onümçilige hyzmat edýän toplumy) döwrebaplaşdyrmak we mundan beýläk jem ösdürmek;
- 6)kiçi we orta telekeçiligi ösdürmäge ýardam bermek;
- 7)tehnologiýa öndürýän ýurtlar bilen bilelikdäki taslamalary amala aşyrmak.

Ýurdumyzyň maýa goýum syýasaty daşary ýurt maýa goýumlary çekmek babatda ençeme amatly şertleri döredýär:

- ýurduň ykdysadyýetiniň ýokary depginler bilen durnukly ösüşe barmagy;
- milli puluň – manadyň hümmetiniň durnukly saklanmagy;
- maliýe, karz, salgyt we bank syýasaty gysarnyksyz ýöredilýär;
- kuwwatly maliýe gorlaryň berk binýady döredilýär;
- ýurdumyzda daşary ykdysady işiň ähli meseleleri boýunça düýpli işlenip taýýarlanan kanunçylyk binýadynyň bolmagy.

3.5. Kärhana gymmat bahaly kagyzzar bazarynda.

Gymmat bahaly kagyzzar jemlenen girdeýjiler görnüşinde ýa-da bergidarlyk borçlary görnüşinde bolup biler – obligasiýa, weksel, depozit sertifikatlary.

Obligasiýa bu kärhanalaryň bergidarlyk borçlary bolup uly mukdarda göýberilýär. Bu resminama laýyklykda olary göýberýän kompaniýalaryň wagtly-wagtynda obligasiýalary satyn alan adamlara göterimleri tölemek borçlarynyň şaýadydyr.

Depozit sertifikatlary – bu kärhanalar tarapyndan göýberilýän maliýe resminamalarydyr. Bu pul serişdeleriniň tabşyrylandygyna şaýatlyk edýän resminamadyr.

Döwletiň gymmat kagyzzary – bu döwletiň bergidarlyk borçlarydyr. Olar göýberilen ýyllary bilen, karzlary üzmek möhleti we göterim derejeleri bilen tapawutlanýadyr.

Kesgitlenmedik girdeýjileriň gymmat kagyzzary – bu paýnamalar. Olar paýdarlar jemgiýetiň gymmat kagyzzary bolup, gelen peýdanyň bir bölegini, ýagny diwidentleri

paýdarlar üçin almak mümkinçiligini döredýär. Paýnamalaryň birnäçe görnüşleri bar:

1)Atlandyrylan paýnamalar – olaryň eýesi bolup paýdar kitaplarynda belenen agzalaryň paýnamalary.

2)Ýeňilikli paýnamalar - bu ýerde paýnamalaryň eýeleri adaty paýnamalaryň eýelerinden käbir berlen ýeňiliklerden peýdalanýar.

3)Adaty paýnamalar - bu ýerde paýnamalaryň eýeleri paýdar hukuklarynyň ähli görnüşlerini ulanyp bilýär.

Biržalar: haryt (metal, nebit, däne), walýuta we gazna biržalara bölünýär.

Gazna biržalary – bu gymmat bahaly kagyrlar satylýan bazarlaryň guramaçylykly bölegi bolup dellalçylyk edýän adamlaryň gatnaşmagynda satyn almak we satmak ammalary ýerine ýetirýär.

Gazna gymmatlyklary – bu gazna biržalarynda gymmat bahaly kagyrlary satmakda geçirilýän ammalara berilýän rugsatnamalar.

Ykdysady tejribede birža ylalaşyklary paýdar täjir banklaryň kömegi bilen amala aşyrylýar we olar dürli hilde bolup biler. Bu ammalar kliring (daşary söwda nagt pulsyz hasaplaşyk) üsti bilen amala aşyrylýar.Olar maglumatlary barlamak, biržalara geçirilýän gündelik ylalaşyklar bilen baglanşyklydyr.

3.6. Kärhananyň düşewüntliliginiň koeffisiýentleri.

Düşewüntlilik – kärhananyň önümçilik çig mallarynyň, esasy serişdeleriniň ulanylyşynyň netijeliliginiň görkezijisi. Kärhananyň düşewüntliligi girdeýjiň esasy we aýlanyşyk serişdeleriň ortaça bahasyna bolan gatnaşygy bilen kesgitlenýär.

Düşewüntliligiň ýokary bolmagy - her bir kärhananyň baş maksady bolup durýar. Girdeýjiň we çykdaýjyň arasyndaky aragatnaşygy görkezýän üç koeffisiýentler bar: özbaşdak maýa

serişdelerden alynan girdeýji, umumy maýa serişdelerden alynan girdeýji, öweziniň doldurmaklygynyň koeffisiýenti.

Özbaşdak maýa ser-den alynan girdeýji:

$$\text{Özbaşdak maýa ser-n al.gird.} = \frac{\text{Arassa girdeji} + \text{özbaş.m.g.üçin hasap. göterimleri}}{\text{Özbaşd.maýa ser-riň ortaça göwrümi}}$$

Özbaşdak maýa goýumlar üçin goýulan hasaplaşyk göterimleriň goýulmagy kärhananyň eýeçiliginde bolan maýa serişdelerini dogry hasaplamak üçün niýetlenendir.

$$\text{Umumy m.ser-n al.gird.} = \frac{\text{Arassa girdeji} + \text{özbaş.m.ser.üçin hasap. göterimleri} + \text{karz alnan m.ser.üçin göterimler} \times 100\%}{\text{Ortaça umumy maýa ser-r}}$$

Bu iki koeffisiýentler bir tarapdan arassa girdeýjiniň we degişli göterim paýlarynyň arasyndaky aragatnaşygyny, beýleki tarapdan bolsa goýulan maýa serişdeleriniň göwrümini görkezýär. Bu iki koeffisiýentleriň arasyndaky arabaglanyşyga lewerij effekt diýilýär.

Mysal 1.

Umumy maýa goýumdan alnan girdeýji karz alnan maýa serişdeler üçin goýulan göterimlerden ýokary.

Eger-de bankdan alynan karz pullar üçin tölenmeli göterimler umumy maýa serişdelerden alnan girdeýjiden pes bolsa hususy maýa serişdelerden alnan girdeýji ýokary bolar. Şeýlelikde, pes göterimli karz pul serişdeler hususy maýa goýumdan alnan girdejini ýokarlandyrýar. Bu pozitiw (+) lewerij effektiň mysaly.

Mysal 2.

Bankdan karz alnan maýa serişdeler üçin goýulan göterimler hususy maýa serişdelerden alnan girdeýjiden ýokary.

Bu ýagdaýda hususy maýa serişdeleriň möçberi näçe köp bolsa, şonça-da hususy maýa serişdelerden alnan girdeýji ýokary bolar.

Bankyň göterimlerine näçe köp serişde gitse, şonça-da girdejiň ölçegi az bolar. Bu ýagdaý negatiw (-) lewerij-effektiň bolmagyna getirýär.

Girdejililigiň üçünji koeffisiýenti (ROI):

$$\text{Öwezini doldyrmak koeffisiýenti} = \frac{\text{Arassa girdeji}}{\text{Ortaça umumy maýa goýum}} \times 100\%$$

Haçanda firma öz maýa serişdelrini aýlanyşyga köp goýberen bolsa onda öwezini doldyrmak koeffisiýenti ýokary derejeli bolýar.

Ýokarda görkezilen girdeýjileriň koeffisiýentleri çykarylan maýa serişdeleriň we ýetilen netijeleriň arasyndaky gatnaşygyny görkezýär. Olardan başga ýene-de iki sany girdejililik koeffisiýentleri bar:

1) aýlanyşykdan alnan girdeýji

2) cash-flow koeffisiýenti – nagt girdeýjileriň nagt çykdaýjylardan ýokary bolmagy.

Yokarda agzalan 3 koeffisiýentden tapawutlylykda bu iki koeffisiýentler deslapky ululyklar hökmünde diňe maýa goýumlary däl-de eýsem olaryň aýlanyşygyny görkezýärler.

1) Aýlanyşykdan alnan girdeýji koeffisiýenti:

Aýlanyşykdan alnan girdeýji = arassa girdeýji / aýlanyşyk x 100%

Marž-satyn alnan we satylýan bahalaryň arasyndaky tapawudy. Aýlanyşykdan alnan girdeýji her dürli pudaklarda dürli bolup biler. Mysal üçin, bölek satuw firmalarda girdeýji almak üçin maržyň pes derejesinde aýlanyşygy ýokarlandyrmak zerurdyr;

Başga ýagdaýlarda bolsa maržyň ýokary derejesinde girdeýji almak üçin maýa serişdeleriň pes aýlanyşyk derejesi ýeterlik bolup durýar.

2)Cash-flow koeffisiýenti:

Cash-flowdan alnan girdeýji= $\text{cash-flow} / \text{aýlanyşyk} \times 100\%$,

Eger-de bölek satuw gurşawynda cash-flounyň 4-5% bolmagy ýeterlik bolup durýar; emma önümçilik üçin bu görkeziji 10% bolsa gowy bolar.

Bap IV.

Önümiň öndürilişi we sarp edilişi.

4.1. Haryt ätiýaçlyklarynyň aýlanyşygy.

Aýlanyşygyň we girdeýjileriň görkezijileri giňişleýin kesgitlenende - ol görkezijiler kärhananyň işini umumylykda, ýagny diňe bir maliýe-ykdysady görkezijilerini kesgitlemän, eýsem önümçilik-ykdysady görkezijilerini, mysal üçin ammarlardaky haryt ätiýaçlyklarynyň göwrümini kesgitleýär.

Ätiýaçlyklaryň aýlanyşygy = aýlanyşyk/ätiýaçlyklaryň göwrümi x 100%

Ätiýaçlyklaryň aýlanyşygy esasanam söwda kärhanalarynda örän ähmiýetlidir, sebäbi bu ýerde maržyň ululygy hemişelik bolup durýar.

Işgärleriň sanawyna esaslanyp ýene-de iki görkeziji düzülýär:

Bir işgäriň sanyny hasaplamakda: $\text{aýlanyşyk} = \text{aýlanyşyk} / \text{işgärleriň sany}$.

Bir işgäriň sanyny hasaplamakda: $\text{serişdeleriň gymmaty} = \text{gymmat} / \text{işgärleriň sany}$.

Ondan başga-da telekeçi üçin öz kärhanasynyň işleýişi barada her günki maglumatlary almakda indiki görkezijiler esas bolýar:

- 1) gündeke aýlanyşyk ýa-da aýdaky aýlanyşyk;
- 2) buýrujylaryň sanawy;
- 3) buýrukларыň gelişi;
- 4) buýrukларыň bukçasy;
- 5) ammarlardaky ätiýaçlyklar, ätiýaçlyklaryň aýlanyşygy;
- 6) seksiyalar we bölümler boýunça aýlanyşyk.

4.2. Önümçiligiň netijeliligini artdyrmaklygyň esasy alamatlary.

Häzirki döwürde Türkmenistanda hereket edýän kärhanalar esasanam önümçiligi diwersifikasiýalaşdyrmaga, içki bazarda islegleri doly kanagatlandyrmak üçin daşary ýurtlardan gelýän önümlere ýakyn önümleri öndürmeklige gönükdirilendir.

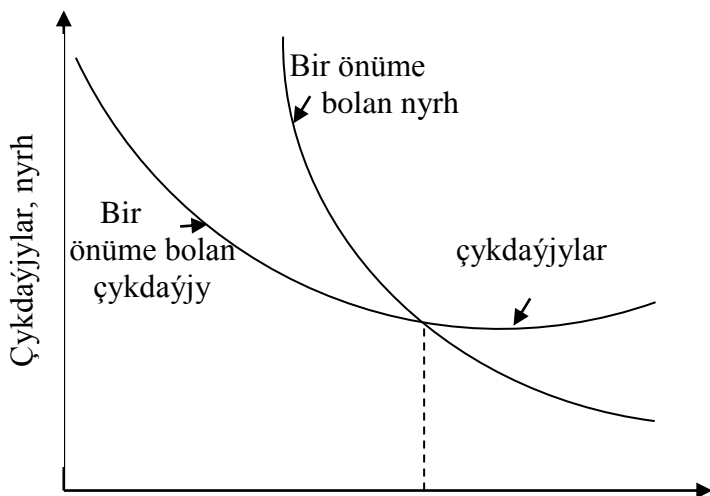
Innowasion hereketi – jemi içerki önümiň hakyky ýokarlandyrylan ýeke-täk görnüşi bolup durýar. Bazar gatnaşyklaryň döremeginiň netijesinde, öndürijileriň sany köpeliş, şonuň esasynda bäsdeşlige ukyplylyk, bäsdeşlik hem ýokary derejä galdy. Önümiň bäsdeşlige ukyply bolup öndürilmegi diňe innowasion hereketiň ösmeginiň esasynda bolup biler.

Innowasion taslamalara çykarylýan çykdaýjylaryň düzümi indiki görnüşlerde bolup biler:

- 1) Ylmy barlaglara we özleşdirilmelere çykarylýan çykdaýjylar;
- 2) Önümçiligiň tehnologiýa taýdan taýýarlanyşyna çykarylýan çykdaýjylar;
- 3) Tazelikleri önümçilige ornaşdyrmak üçin çykarylýan çykdaýjylar;

Mysal 1. Kiçi we orta möçberli kärhanalaryň köpüsi indiki bäsdeşlikli ýagdaýda bolup bilýärler.

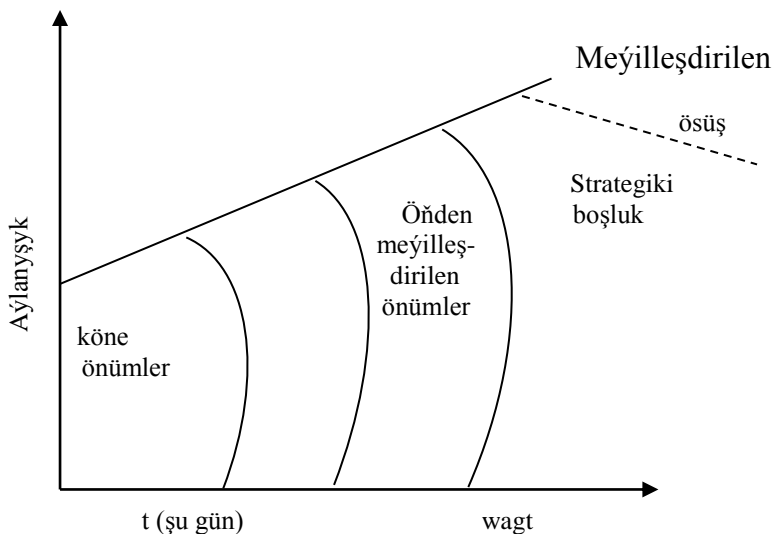
Grafik 1. Çykdaýjylaryň dürli dinamika 1 önüm birliginiň bahasyny hasaplamakda çykarylýan çykdaýjylaryň dürli dinamika.

Bazarda bir önümiň tassyklanan nyrhy wagtyň geçmegi bilen peselýär, emma bir önüme çykarylan çykdaýjylar şol durşuna galyp peselmeýär. Wagtyň belli bir nokadynda öz önümçilik çykdaýjylaryny kärhana ýapyp bilmän batýar. Şonuň üçin bu önüm barada belli bir çözgüt çözülmeli: önümçilik meýilnamasyndan aýyrmak, tehnologiýa täzeligi meýilleşdirmek, satylyşyň göwrümini giňeltmek ýa-da düýbinden täze önümi teklip etmek.

Mysal 2. Kärhananyň ösmeginde strategiki boşlugyň döremegi kärhana üçin indiki çökgünlik ýagdaýy döredýär.

Grafik 2. Innowasiýalaryň döremeginde aýlanşygyň meýilleşdirilen ösüşi we strategiki boşlugyň döremegi esasy şertler bolup çykyş etmegi.

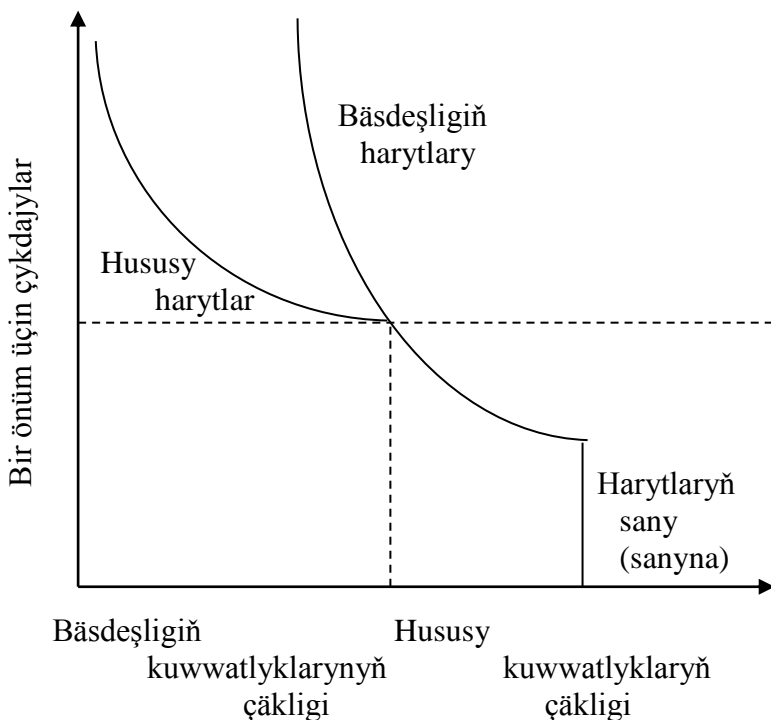

Grafikden görnüşi ýaly köne önümiň egrisi “0” ýetmekligi zerarly, aýlanyşygyň ösüşi we soň bilen baglanyşykly kärhananyň girdeýjisi diňe önümler gurşawynda innowasiýalaryň durmuşa geçirilmeginiň esasynda bolup biler. Emma meýilleşdirilen täze önümler giçki möhletde amal bolar. Ol möhlete ýetýänçä kärhanada strategiki boşluk emele geler, ony hem doldurmak üçin täze önümler we şol täze önümler üçin täze bazarlar gerek bolar. Şonuň üçin kärhana amatly gurşawlary tapmaklyga çalyşýar, täze bazarlary tapmakda degişli ylmy gözlegleri, marketing işleri geçirmek, maýa goýumlary çekmek babatda meseleleri çözmek ol hem menejeriň öňden görüjiligine bagly bolup durýar.

Mysal 3. Bäsdeşlik ýagdaýy.

Grafik 3. Bäsdeşler bilen deňeşdirlende hususy önümçilige çykarylan çykdajylaryň dinamikasy.

Kärhananyň önümçilik kuwwatlyklary pes derejede bolup onuň bäsdeşleri bolsa öz önümçilik kuwwatlyklaryny giňeltmekligiň esasynda bir önüme çykarylýan çykdajylary peseltdiler. Kärhana öz önümçiligine çykarylýan çykdajylary ýapmak üçin ol çykarylýan önümleriniň bahasyny bäsdeşleriň öndürýän önümleriniň bahasyndan has-da gymmat satýar. Diýmek, kärhana şeýle çemeleşmeleri ulanmaly: 1) Önümçilik kuwwatlyklaryny giňeltmek; 2) Täze tehnologiýalary ornaşdyrmaklygyň esasynda önümçiligi kämilleşdirmek; 3) Täze önümleri teklipl etmek.

Mysal 4. Sarp edijilik islegini seljermekligiň dowamynda bazarda harydyň ýetmezçiligi peýda boldy. Ony hususy önümler ýa-da bazarda satylýan harytlar we hyzmatlar ýapyp bilmeýär. Bu bolsa kärhanany täze önümi çykarmagy mejbur

edýär, ol hem öz gezeginde önümçilik täzelikleriň döremegine ýardam berýär.

Ýokardaky getirilen mysallar arkaly birnäçe sebäpleriň esasynda innowasiýalaryň döremegine göz ýetirdik, ol sebäpler önümçilik kuwwatlyklaryny giňeltmek, önümiň hilini ýokarlandyrmak, bazarda haryt ýetmezçiliginiň öwezini doldurmak we başgalar.

Elbetde kärhana öz düşewüntliligini gazanmak üçin dürli usullary ulanýar. Olaryň iň ähmiýetlisi önümçilige täze, kämil enjamlary ornaşdyrmak hem-de kärhanany dolandyrmakda täzeçilikleri girizmek bolup durýar. Şonuň üçin bazar gatnaşyklary şertlerinde «innowasion menejment» düşünjesi peýda bolýar.

Innowasion menejmenti - kärhanada innowasion prosessleri dolandyrmakda, meýillesdirmekde, gurnamakda, gözegçilik etmekde strategiki we çakgyn meseleleri öz içine alýar. Has-da giňişleýin manyda ol üýtgeşiklere menejment diýlip düşünilýär.

Innowasion taslamasyny üstünlikli durmuşa geçirmek üçin indiki çemeleşmeler ulanylýar:

1) Innowassióny geçirmek üçin kärhana özbaşdak esaslary tapýar hem-de netijede öndürilen önümi ýerleýär. Bu çemeleşme ykdysady taýdan töwegelçiliklidir, sebäbi tehniki taýdan ýokary derejede öndüriljek önüm üçin köp derejeli maliýe çykdajylar zerur bolup durýar.

2) Kärhana başga kärhanalar bilen bilelikde umumy jemlenen strategiýany düzýar (kooperassiýa). Bu bäsleşligi ýokarlandyryp töwegelçiligi peseldýär.

Innowasion prosessi ýokarlandyrmaklygyň esasy şertleri :

Içki esasy şertler:

- a) Ýolbaşçylaryň garaýyşy.
- b) Kadrlar baradaky syýasat.
- ç) Guramaklyk.
- d) Maglumat we aragatnaşyk.
- e) Maliýeleşdiriş.

Daşky esasy şertler:

- a) Maslahat bermekde kömek.
- b) Maliýe kömegi.
- ç) Döwlet kömek pullary.
- d) Infrastrukturany ösdürmekde kömekler.
- e) Karz pul serişdeleri almak.

Bap V.

Hususy işiň guralyşy we ösüşi.

5.1. Täze kärhanany döretmegiň düzgüni.

Telekeçiligiň ilkinji düzgüni deslapky çykarylan maliýe serişdelerinden girdeýji almak. Bu düzgün indiki formula bilen kesgitlenýär:

Biznes işi üçin pul serişdeler - zerur bolan harytlary satyn almak - önümçiligi gurnamak - öz hususy önümiňi öndürmek - hususy önümiňi satmak.

Gysga görnüşde bu formula şeýle bolýar:

Pul – Haryt – Önümçilik – Haryt - Pul,

bu ýerde sepgidiň başynda puluň möçberi az, emma soňunda bolsa puluň möçberi köpeliýär.

Haçanda önüm öndürmeklige üstünlik ýaran bolsa, ýagny haryt satylsa, girdeýji alynsa, onda kärhana öz eden çykdaýjylarynyň öwezini dolduryp soňra girdeýji alyp biler. Şol puluň jeminden telekeçi kärhananyň ösmegi üçin serişdeleri goýberýär, işgärleri höweslendirmek üçin goşmaça hak töleýär, şol sanda öz hususy zerurlyklary üçin hem-de başga ugurlary boýunça kärhananyň giňeldilmegine, tehniki taýdan täzeden üpjün edilmegine.

Adatça kärhanany döretmekde indiki resminamalar döredilmeli: kärhananyň ustawy, tassyklanan şertnama, kärhananyň tehniki-ykdysady esaslandyrmasy we biznes-meýilnamasy.

Ilki bilen kärhananyň ustawy we tassyklanan şertnamasy düzülýär.

Ustaw – belli bir hojalyk gurşawunda kärhananyň hereketini hem-de dürli guramalar we raýatlar bilen aragatnaşyklaryny gözegçilik edýän düzgünleriň toplумы. Onuň düzüminde indiki bölümler peýda bolýar:

1) Kärhananyň umumy häsiýetnamasy (ady,ýuridiki belgisi, kärhanany döretmekde gatnaşyjylaryň düzümi);

- 2)Ustaw gaznasy (kärhananyň maýa serişdeleriniň jemi);
- 3)Kärhananyň ýerine ýetirjek işleriniň, öndürjek hyzmatlarynyň we önümleriniň görnüşleri;
- 4)Döwlet guramalarynyň önünde ýörediljek hasabatlaryň görnüşleri;
- 5)Dolandyryş düzümi;
- 6)Ustaw gaznasyny üýtgetmekligiň düzgünleri;
- 7)Kärhanany döretmekde gatnaşaşyjylaryň düzümini üýtgetmekligiň düzgünleri;
- 8)Kärhanany satmaklygyň düzgünleri.

Tassyklanan şertnama - kärhanany döretmekde gatnaşaşyjylaryň aragatnaşyklaryny, hukuklaryny we borçlaryny, käbir ýagdaýlarda bolsa hereketlerini gözegçilik edýän düzgünleriň toplумы.

Onuň düzüminde indiki bölümler peýda bolýar:

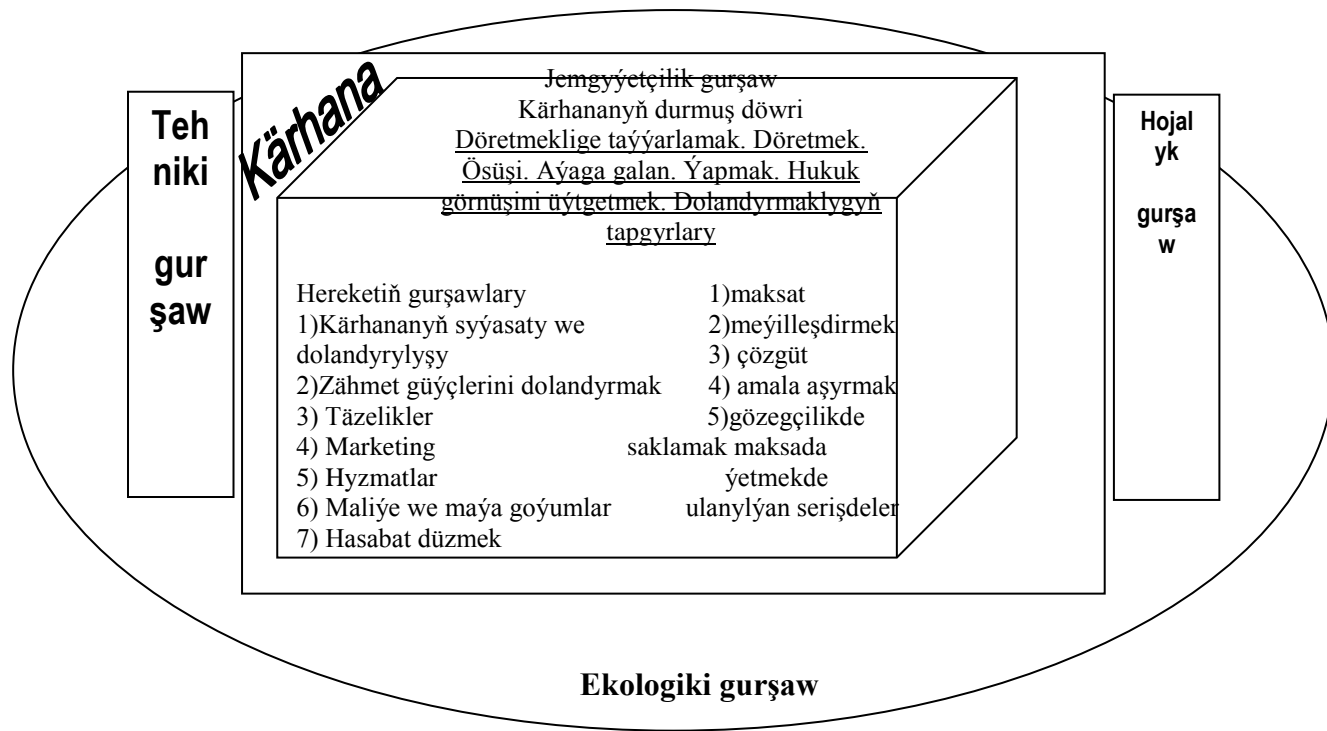
- 1) Kärhanany döretmekde her bir gatnaşyjynyň goýan paýy (paýynyň möçberi we goýan wagty);
- 2) Her bir gatnaşyjynyň kärhanany döretmekde çykarýan çykdaýjylary;
- 3) Kärhanany döretmekde gatnaşyjylaryň orny;
- 4) Kärhananyň girdeýjisini paýlamakda düzgünleri beýan edýär;
- 5) Şertnamanyň şertlerini bozan ýagdaýynda jogapkärçilik çekmekligiň düzgüni;
- 6) Gatnaşyjylaryň arasyndan çykmaklyk düzgüni;
- 7) Gatnaşyjylaryň arasyna girmeklik düzgüni;
- 8) Kärhanany ýapmaklyk düzgüni (düzülen şertler boýunça gatnaşyjylaryň özara razyçylygy esasynda).

Häzirki döwürde kärhanalaryň döremegi dünýä ýüzünde bolup geçýän alamatlaryň içinde, ýagny Ýewropanyň içki bazarynyň erkinleşen şertlerinde, bäsdeşligiň ösmeginde, ekologiki talaplaryň berkemegi, gymmatlyklaryň täzeden bahalandyrylyşy, täzelikleriň döremegi şertlerinde bolup geçýär. Kärhanany döretmekde indiki tapgyrlary geçmelidir:

- kärhanany döretmeklige taýarlamak
- kärhanany döretmeklik tapgyry
- ösüş tapgyry
- kämilleşmek tapgyry
- ýapylmak ýa-da kärhanaň hukuk görnüşini üýtgetmek.

Kärhananyň ösüş tapgyrlary daşky şertleriň täsirine bagly bolsada onuň döreýişine önümçiligiň içki guralşynyň we kärhananyň dolandyrylyşynyň hem örän uly täsiri bardyr. Bu ýerde adam alamaty üstün çykýar: birinji bilen telekeçi öz dolandyrys syýasaty bilen, ikinjiden bolsa işgär – ol maýa goýumlary goýmak baradaky hem-de zähmet orunlary gurmak baradaky meseleleri çözmeklige gatnaşýar. Şeýlelikde, köplenç ýagdaýlarda kärhanaň hereketiniň ähli gurşawlarynda kärhananyň ýöredýän umumy syýasaty we zähmet syýasaty öz wajpylylygy boýunça maddy we pul serişdelerinden has-da üstün çykýar (şekil №1).

Şekil №1. Kärhananyň umumylaşdyrylan nusgasy

5.2. Kärhananyň biznes-meýilnamasyny işläp düzmek.

Kärhanalaryň biznes-meýilnamasy - ol kärhanalaryň toplanan tehniki-ykdysady esaslandyrmasy. Ol daşky gurşaw üçin niýetlenendir, şonuň üçin ol düzgünleşdirilen we öz möçberi boýunça çäklendirilen we sada dilde berlen bolmaly. Biznes-meýilnama kärhanany döretmekde, onuň ugurlaryny kesgitlemekde, bäsdeşlik şertlerinde kärhananyň durmuşa ukyplylygyny hem-de telekeçi üçin öz güýjini we ukybyny barlamak we görkezmek üçin niýetlenendir.

Biznes – meýilnama indiki bölümlerden durýar:

- 1) Titul sahypasy
- 2) Giriş
- 3) Pudakda (biznes gurşawynda) ýagdaýlaryň seljerilmesi.
- 4) Düzüljek taslamaň manysy.
- 5) Önümçilik meýilnama.
- 6) Marketingiň meýilnamasy.
- 7) Guramaçylyk meýilnamasy.
- 8) Töwekgelçiligi bahalandyrmak we ätiýaçlandyrmak.
- 9) Maliýeşdirmäniň meýilnamasy.
- 10) Goşundylar (şekil №2).

Şekil №2. Kärhananyň biznes-meýilnamasynyň bölümleri

Birinji bölümde dörediljek kärhanaň ady, maksady görkezilýär.

Ikinji bölümde - gysgaldylan görnüşinde taslamaň esasy bölümlerin esasy manysy görkezilýär.

Üçünji bölümde indiki soraglara seredilýär:

- 1) Soňky üç ýylda pudakda satylşyň göwrüminiň ösüş derejesi nähili boldy?
- 2) Soňky üç ýylda pudakda ösüşiň derejesi nähili?
- 3) Soňky üç ýylda harydyň nähili görnüşi çykarylady?
- 4) Kim geljekde bäsdeşler bolup çykyş eder?
- 5) Bäsdeşleriň ýagdaýlaryny anyklamak (olaryň girdeýjilerini, satylşyň göwrümini)?
- 6) Bäsdeşleriň aýratynlyklary we ejiz ýerleri?

Dördünji bölüm - düzüljek taslamanyň manysy bölümde taslamaň manysyny açmak üçin çykaryljak harydyň şekillendirilişi geçirilýär:

- 1) Önüm nähili sarp ediljek islegleri, ýagny sarpedijileri kanagatlandyrmaly?
- 2) Haýsy patentler we rugsatlar bilen çykarylýan önüm goraglanan?
- 3) Önüm haýsy söwda belgisi (markasy) bilen bellenen?
- 4) Eger-de täze haryd öndürilip başlansa, onda onuň nusgasy (suraty, şekillendirilişi) gerek bolar.
- 5) Harydyň daşky gaplanmasy?
- 7) Kärhana nirede ýerleşer (içki ýa-da daşky bazarlaryň golaýynda; olardan daşda, egerde daşda bolsa onda ýola çykjak çykdaýjylaryň göz önünde tutulmagy gerek bolar)?
- 8) Sizde telekeçilik tejribeligi barmy, siziň üstünligiňiz haýsy şertleriň esasynda bolup biler?

Bäşinji bölüm - önümçiligiň meýilnamasy - önümi öndürmek şertlerinde düzülýär we şol bir wagtda söwdä meýilnamasy - önümi satmak şertlerinde düzülýär. Söwda meýilnamasyny düzmekde indiki soraglary kesgitlemek zerurdyr:

- 1) Harydy kimden satyn almaklygy çaklamak?

2) Haryt nirede saklanar hem-de ammarlarda harydyň ätiýaçlyklaryny dolandýrmaklygyň toplумы nähili?

3) Dükán we ammar üçin degişli ýer barmy?

4) Haryt nähili ulaga ýüklener we onuň goraglylygy nähili derejede üpjün ediler?

5) Haryt kime satylar?

Önümçilik meýilnamasyny düzmek örän kyn we çylşyrymly döwür, sebäbi bu döwürde geljekgi sarpedijileri ynandyryp bilmek gerek, ýagny çykaryljak önümiň öz wagtynda ýokary hilde, gerek bolan möçberde öndüriljekligine ynamyň bolmaly.

Häzirki ykdysady ýagdaýda bu bölümi düzmekligiň çylşyrymlylygy esasanam hojalyk aragatnaşyklarynyň durnuksyzlygy bilen, çig mal serişdeleri üpjün edijileriň umytsyzlygy hem-de bazar bölekleriň (segmentleriň) ösen we kämil dældigi bilen baglanyşykly bolup biler.

Önümçilik meýilnamasyny düzmek bölümüniň deslapky tapgyrynda indiki soraglara jogap bermekligi başarmaly:

1) Haryt nirede öndüriler (häzirki hereket edýän ýa-da täze dörediljek kärhanada)?

2) Onuň üçin nähili önümçilik kuwwatlyklar gerek bolar?

3) Çig mallar, maddy zerurlyklar nirden we nähili şertlerde alynar?

Öndüriljek önümiň bolaýjak göwrümini (Q) indiki görnüşde hasaplap bolýar :

a) öndürilmekligiň maşyn usuly üçin :

$$Q = M \cdot T \cdot H_m, \quad (1)$$

bu ýerde:

M- gural birlikleriniň sany;

T-guralyň işleýşiniň wagty (sag);

H_m - gural birliginiň öndürilijiligi (1 sagatda).

b) öndüriljek önümiň bolaýjak göwrümi el usuly we maşyn-el (garyşdyrylan usul) usuly üçin, (%):

$$Q = \frac{I_s \cdot T_l}{t_H}, \quad (2)$$

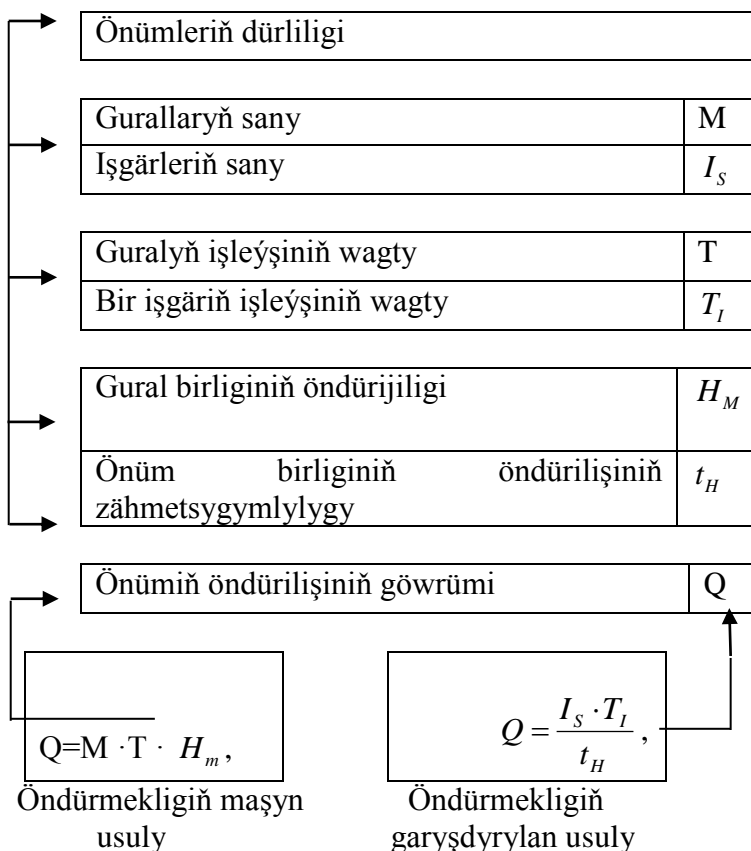
bu ýerde:

I_s - işgärleriň sany (adam);

T_l - bir işgäriň iş wagty (sag);

t_H - önüm birliginiň öndürilişiniň zähmetsygymlýlygy (adam-sag), (şekil №3).

**Şekil №3.   Öňümçilik   meýnamasynyň
hasaplanylşy.**

Altynjy bölümde - marketingiň meýilnamasy bölümünde taslamada göz önünde tutulan öndüriljek önümleriň ýerlemeklik bazarlaryny bahalandyrmak, ýerlemekligiň tertibini düzmek, reklamany ulanmaklygyň zerurlygyny kesgitlemek ýaly meseleler ýüze çykýar. Tehniki taýdan çylşyrymly önümler üçin satyşdan soňky hyzmat ediş bölümini gurnamak zerur bolup durýar. Şonuň bilen birlikde hem harydy ýerlemekligiň nukdaýnazaryndan nyrhýň emele gelşiniň mehanizmi kesgitlenýär, şeýle hem firmanyň we onuň önümleri baradaky köpçüligiň pikiriniň döremeginiň zerurlygy hem-de firmanyň haryt belgisiniň döredilmegi we hasaba alynşy. Bazary bahalandyrmak üçin esasy maglumat meýilleşdirilen ýerlemeklik bazarynda mümkin bolýjak bäsdeşleri ýüze çykarmaklyga niýetlenendir, ýagny olaryň haryt satylşynyň göwrümi nähili derejede, reklama üçin nähili serişdeler göýberilýär, harytlaryň hili, olaryň bahalary nähili.

Ýedinji bölüm - guramaçylyk meýilnama bölümi.

1) Öz işiňizi kim bilen gurnamakçy?

a) nähili hünärmenler gerek (tejribeligi, bilimi, zähmet haky boýunça)?

b) olary işiň nähili görnüşlerine almaly (hemişelik işe, ugrukdyryjy görnüşine)?

2) Kärhanany dolandyrmaklygyň guramaçylyk düzümi (kim, näme bilen meşgullanar; gulluklar biri-biri bilen nähili aragatnaşyklarda bolarlar; olaryň hereketi nähili gurnalar we düzgünleşdiriler)?

3) Töleg we höweslendiriji düzümler nähili ulanylýar ?

Sekizinji bölüm - töwekgelçiligi bahalandyrmak we ätiýaçlandyrmak.

Bu bölümde töwekgelçiligiň hemme görnüşlerini göz önünde tutup, olaryň döreýşiniň çeşmelerini, wagtyny; töwekgelçiligiň önüni almaklygyň mümkinçiliklerini, ýitgileriň hasaplanylşyny görkezmek gerek.

Dokuzynjy bölüm - maliýeleşdirilişiň meýilnamasy. Bu bölüm ýokarda seredilip geçilen bölümleriň görkezijilerini

gymmatlylyk görnüşinde (maliýe görnüşinde) umumylaşdyrýar.

Bu ýerde indiki soraglar çözülmeli:

- 1) Taslamany durmuşa geçirmek üçin maliýe serişdeleriň möçberi kesgitlenmeli?
- 2) Olaryň nirden we nähili görnüşinde alynmalydygy ?
- 3) Kärhananyň tölege bolan ukyplylygy kesgitlenmeli?
- 4) Çykarylan çykdaýjylaryň öwezi haçan dolar we girdeýji alynar?

Bu soraglara jogap bermek üçin birnäçe resminamalar taýýarlanmaly.

- 1) Girdeýjileriň we çykdaýjylaryň meýilnamasy düzülmeli. Deslapky maglumat bolup satylşyň, nyrhyň we çykdaýjynyň göwrümleri çykyş edýär.

Girdejiler (G) indiki formula boýunça kesgitlenýär:

$$G = Q_i \cdot N_i, \quad (3)$$

bu ýerde:

Q_i - önümiň satylşynyň göwrümi;

N_i - önümiň nyrhy;

i - önümiň görnüşi

- 2) Şeýle hem önümi ödemeklik nokady kesgitlenýär - satylşynyň minimal göwrümi, bu ýerde girdeýjiler çykarlan çykdaýjylara deňdir, ýagny kärhana hem girdeýji alýar we çykdaýjy çykarýar.

Öňüniödemeklik nokady indiki formula bilen kesgitlenýär:

Jemlenen

hemiselik

$$K = \frac{\text{cykdayjylar}}{\text{Onumbirliginbahasy} - \text{bironumbirligineonu min utgapduryancykdayjylary}}, \quad (4)$$

Mysal:Egerde jemlenen hemişelik
 çykdaýjylar=250000m.bolsa, baha we önüm birligine önümiň
 üýtgäp durýan çykdaýjylary degişlilikde 10 manat we
 4,5manat.

$$K = \frac{250000}{10 - 4,5} = 45454 \text{ (san)}$$

Diýmek satylşyň minimal göwrümi deňdir 45454. Egerde
 bu sandan harytlaryň sany köp bolsa, onda kärhana girdeýjili
 bolup biler.

3) Pul akymalaryň we tölegleriň meýilnamasy düzülende
 kassadaky ýa-da kärhananyň hasaplaşyk hasabyndaky pulunyň
 hereketini kesgitlenýär.

Bu meýilnama girdeýjileriň we çykdaýjylaryň
 meýilnamasynyň esasynda düzülýär. Bu ýerde çykdaýjylaryň
 we girdeýjileriň arasynda wagt uzynlygy göz önünde tutulýar.
 Meýilnama düzülende her aýdaky girdeýjiň paýynyň gelişini
 göz önünde tutmaly, şeýle hem karz pul serişdeleriniň ýa-da
 tersine göterim almak üçin banka goýulan goýumyň jemlerini
 kesgitlemeli. Şeýle kärhananyň çykdaýjylary çekmeklige bolan
 ukybyny ýagny tölege bolan ukyplylygy kesgitlenmeli.
 Çykdaýjylary ýapmakda kärhananyň hususy maýa serişdeleri
 çykyş edip biler.

Mysal üçin, kärhananyň aktiwleri 10 mln. manat, hususy maýa
 serişdeleri - 3 mln.manat.

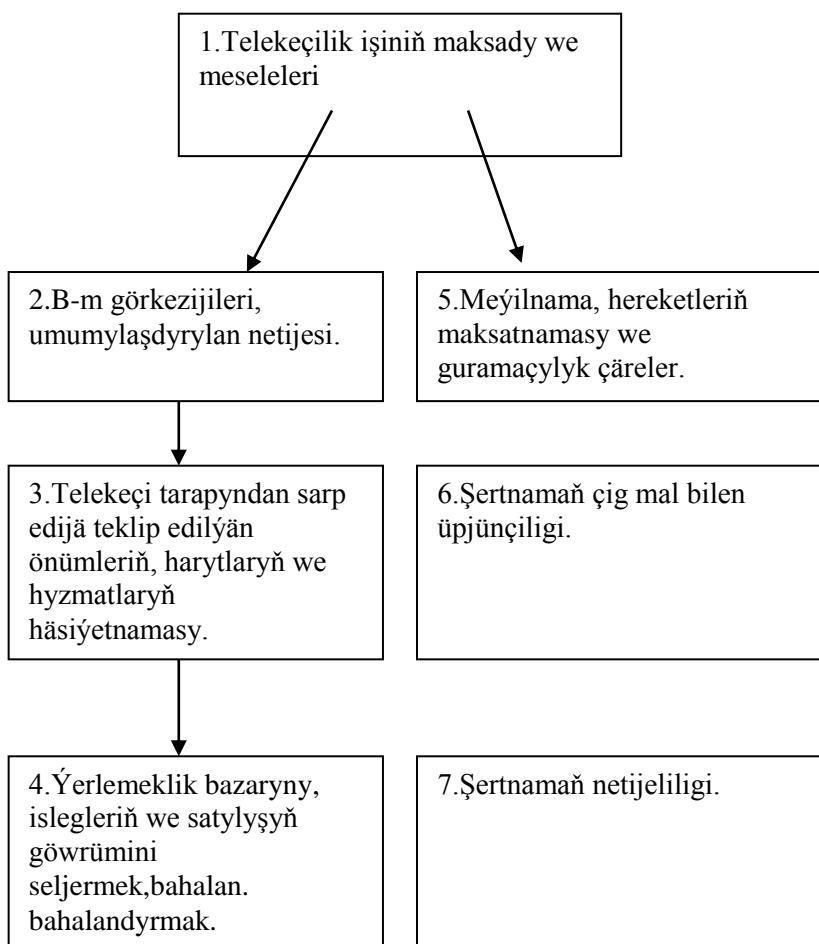
Kärhananyň aktiwleriň we passiwleriň deňagramlylygy.

10 mln.man.	3 mln. man.
	7 mln. man.
Aktiwler	Passiwler

Haçanda k rhana   in birn  e ykdysady meseleler    e   ksa,   gny enjamlary we galan   n  leri satyp bolmasa   da alyjylar   z bergidarlyk bor  laryny   rine   tirmeseler, onda kärhana   kary  n   kda  jylaryny   z hususy seri  delerini   – 3 mln. manat hasabyna   pyp biler.

K rhanany   biznes-me  ilnamasyny      ille  dirilen g r   i   di b     den dur  r (  kil N  4).

  kil N  4. K rhanany   biznes-me  ilnamasy.

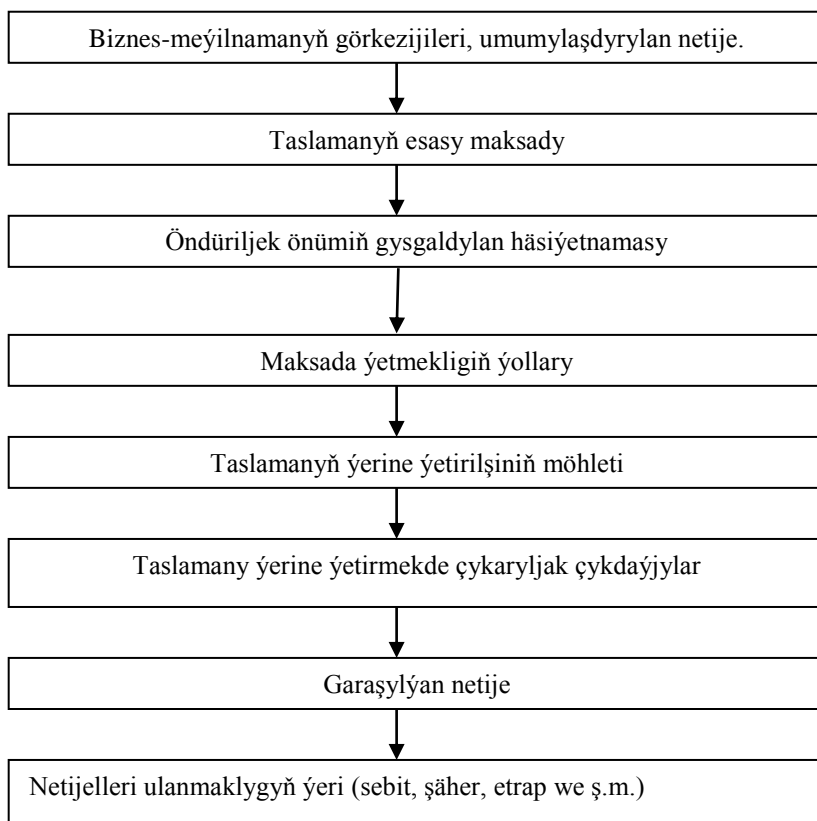

Bölüm 1. “Telekeçilik işiniň maksady we meseleleri” – meýilnamaň merkezinde duran. Biznesiň esasy maksady – girdeýji almak. Biznes-meýilnama düzülende wagt diýen düşüňjani göz öňünde tutmaly. Girdeýjiniň wagtynda peýda bolmagy ol wajyp görkezijidir.

Bölüm 2. “Biznes-meýilnamaň görkezijileri, umumylaşdyrylan netijesi” – umumy, birikdiriji bölüm bolup, meýilnamanyň düzülyän döwründe yzygiderli düzedilip durylýar. Öz gezeginde bu bölüm şeýle şekillerden durýar (şekil №5, şekil №6).

Şekil №5. “Biznes-meýilnamanyň görkezijileri, umumylaşdyrylan netije” bölümüniň düzüjileri.

**Şekil №6. “Biznes-meýilnamanyň görkezijileri
umumylaşdyrylan netije” bölümiň görkezijileri.**

Umumy birikdiriji	Ýörite
1) Harydyň we hyzmatyň ýerleşdirmekligiň göwrümi.	1) Ýerleniljek harytlaryň we hyzmatlaryň hili
2) Önümçiligiň göwrümi	2) Çykarylan harajatlaryň öwezini doldurmaklygyň möhleti.
3) Girdeýji	3) Töwekgelçiligiň pes derejesi
4) Hususy we karz alynan serişdeler	4) Sarp edijileriň islegleri kanagatlandyrmaklyk ukyplylygy
5) Girdejililik	5) Meýilleşdirilen netijäni almaklygyň kepili.

Bölüm 3. “Telekeçi tarapyndan sarp edijä teklipe edilýän önümleriň, harytlaryň we hyzmatlaryň häsiýetnamasy.”

Bu bölümde indiki talaplar ýerine ýetirilmeli:

Telekeçiniň öndürjek önümini görkezip bilmek (anyk görnüşini görkezmek) ýa-da mysal üçin, önümiň öndürilen nusgasy; önüme isleg bildirýän sebitler; ilatyň toparlary barada görkezijiler; önümleriň bahasynyň saklanmasy; sarp edijilik dinamikasynyň üýtgemegi;

Bölüm 4. “Ýerlemeklik bazaryny, islegleriň we satylyşyň göwrümini seljermek hem-de bahalandyrmak.”

Bu bölüm bahanyň çaklamasyny we sarp edijiligi seljermekligiň dowamy bolup durýar.

Bölüm 5. Meýilnama, hereketleriň maksatnamasy we guramaçylyk çäreler.

Köplenç bu bölüm telekeçilik işewürligiň önümçilik, kommersiýa, maliýe görnüşlerine bagly bolup durýar. Adatça telekeçilik işiniň meýilnamasy indiki hereketleri özünde jemleýär: bazary öwrenmek (reklama, orun tapyp boljak bazaryny kesgitlemek, sarp edijiler bilen aragatnaşykda

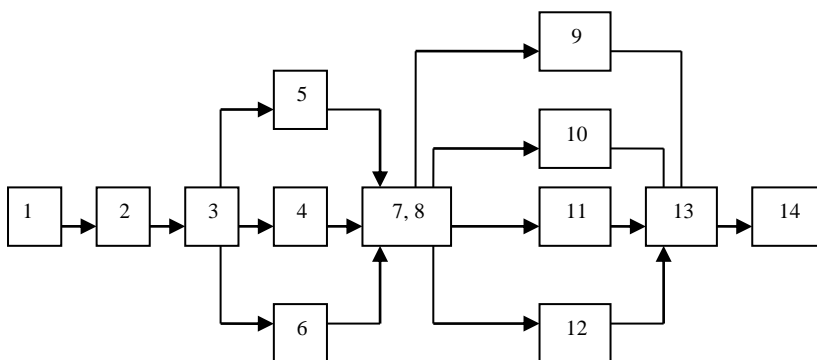
bolmak); önümçilik işewürliginde önümi öndürmek; kommersiýa işewürliginde önümi satyn almak, ony ammarlarda saklamak, önümleri ýerlemek; harydy satyn almakda we satyn alanyndan soňra satyja hyzmat etmek.

Bölüm 6. “Şertnamanyň çig mal bilen üpjünçilik” bölümi – taslamany amala aşyrmak üçin gerekli çig mallar we olaryň çeşmeleri hakynda maglumatlary özünde jemleýär. Çig mal üpjünçiligi özünde maddy çig mallary, zähmet, maliýe; maglumat çig mallary (statistiki, ylmy-tehniki maglumaty) özünde jemleýär.

Bölüm 7. “Şertnamanyň netijeliligi” – jemleýji bölüm. Bu bölümde telekeçilik şertnamasynyň netijeliliginiň umumy birleşdirilen häsiýetnamasy görkezilýär. Netijeliligiň birleşdirilen görkezijileriniň sanawynda – girdeji we girdejilik çykyş edýär.

Kärhananyň biznes-meýilnamasynyň indiki standart görnüşi bolup biler, (şekil №7).

Şekil №7. Biznes meýilnamany düzmekligiň yzygiderliligi.

- 1-täze kärhanany döretmek ýa-da giňeltmek;
- 2-hususy mümkinçilikleri seljermek;
- 3-öndüriljek önümi saýlamak;

- 4-çaklanylýan ýerlemeklik bazaryny derňemek;
- 5-ýerlemekligiň göwrüminiň çaklamasyny düzmek;
- 6-önümçilik ýa-da kommersiýa hereketini amala aşyrmak üçin ýeri saýlamak;
- 7- önümçiligiň meýilnamasyny özleşdirmek;
- 8-marketingiň meýilnamasyny özleşdirmek;
- 9-guramaçylyk meýilnamasyny özleşdirmek;
- 10- geljekgi kommersiýa hereketiniň ýuridiki görnüşini düzmek;
- 11-bugalter hasabyny gurnamak;
- 12-ätiýaçlandyrma;
- 13-maliýe meýilnamasyny düzmek;
- 14-biznes-meýilnama üçin netije düzmek.

Biznes-meýilnama üçin netije düzülen de adatça biznes-meýilnamanyň gysgaldylan manysy berilýär.

Netije (rezüme) gysgaldylan görnüşde bolmaly, ol biznes – meýilnamanyň hemme bölümlerini görkezip, indiki maglumaty özünde jemlemeli:

- 1) Kärhanaň ady, onuň ýuridiki belgisi;
- 2) Gatnaşyk açmak üçin telefon belgisi;
- 3) Biznesiň görnüşü;
- 4) Biznesiň maksady;
- 5) Gerek bolan karz serişdeleri;
- 6) Alynjak karz serişdeleri;
- 7) Bar bolan aktiwler;
- 8) Haryt – bazar (harydyň gysgaldylan häsiýetnamasy, ony ýerlemeklik üçin hakyky mümkinçilikler barada maglumat bermek);
- 9) Dolandyryş (esasy eýäniň gysgaldylan görnüşinde beýan eden maksady);
- 10) Maliýe maksatnamalary;
- 11) Satylşyň göwrüminiň ösüşiniň maksady;
- 12) Girdeýjiler.

Bap VI.

Şahsy, kollektiw we bilelikdäki kärhanalaryň hereketiniň mehanizmi.

6.1.Ýuridiki şahslar düşünjesi, olaryň görnüşleri.

Ýuridiki şahslar - iki adamdan köp bolan öz hususy maýa goýumlaryny döwletiň degişli edarasynnda belleden we alýan girdejisiniň uýndan döwlete salgyt töleýän subýekt.

Ýuridiki şahslar öz ýerine ýetirýän işleriniň manysy boýunça kommersiýa we kommersiýa däl guramalara bölünýär. Kommersiýa guramalaryň maksady – girdeýji almak bolup durýar:

- 1) ýeketäk döredilen kärhana;
- 2) birleşikler;
- 3) paýdarlar jemgiýeti ýa-da korporasiýalar;
- 4) kiçi, orta möçberli kärhanalar;
- 5) döwlet kärhanalary.

Kommersiýa däl guramalar - girdeýji almaklyk we ony agzalaryň arasynda paýlaşmaklyk maksady ýok:

- 1) sarpedijilik bileleşikler;
- 2) jemgiýetçilik we dini guramalary;
- 3) şahsy taraplaryň birleşikleri;
- 4) gaznalar;
- 5) durmuş, dolandyryş we jemgiýet üçin peýdaly wezipelerini ýerine ýetirýän döwlet guramalary.

Esasanam ykdysadyýetde firmalar kärhanalar toparyny emele getirýär. Emma hakykatda, adaty bolşy ýaly firmalar birnäçe kärhanalardan ybaratdyr. Firmalar telekeçilik gatlagynyň esasyny döretmek bilen, dürli ykdysady serişdeleri bir ýere toplaýan dürli eýeçilik görnüşlerindäki hojalyk subýektleridir. Olar täjirçilik işleri bilen meşgullanýar. Täjirçilik işleri – üçünji bir adam üçin öndürilen harytlaryň we edilen hyzmatlaryň netijesinde täjir firmalaryň ýa-da kärhanalaryň gazanan peýdalaryna aýdylýar. Şeýle

subýektleriň girdejililigi köplenç dolandyryjynyň ukyplylygyna, ýokary derejeli bilimine we düşüňjesine bagly bolýar. Ýolbaşçy dürli ýagdaýlarda çykalgalar tapmaklyga taýar bolmaly. XX asyryň başlarynda biznesiň käbir ýolbaşçylara korporasiýa öz resuslaryny jemgyýetiň bähbidi üçin peýdalanmagynyň pikirini öňe sürüp başlaýar.

Mysal üçin, önümçilik bilen meşgurlanýan Endro Kafigi durmuş maksatnamalar üçin 350 müň dollar goýdy we 2000 sany ylmy kitaphanalary döretdi. Meşhur alym Dton D. Rokfelleriň fonduny döretdi. Şonuň ylmy işleri häzirki wagta çenli jedeliň obýekti bolan çemeleşmäniň esasyňy düzdi. Bu sanowyň ýenede bir agzasy “Sefi” firmasynyň ýolbaşçysy F.Bug bolupdur. Ol biznesiň durmuş jogapkärçiliginden gelip çykan jemgyýetiň bähbidi üçin sarp edilen ykdysady harajatlary mukdar taýdan ölçemek ýeňil däldir diýip tassyklaýar.

6.2.Ýuridiki şahslaryň hojalygy dolandyryşynyň durmuş jogapkärçiliginiň ähmiýeti.

Profesor Li Prestonyň pikirine görä biznesiň durmuş jogapkärçiliginiň ähmiýeti döwlet bilen telekeçilik gatlagynyň arasyndaky hyzmatdaşkygyň ösmegi bilen şertlendirilýär. Haýrd R. “Biznesiň durmuş jogapkärçiligi” diýen kitabynda durmuş jogapkärçilik düzgüniniň biznesde ýaýramaklygy bilen durmuş maksatlarynyň göz önünde tutulmagy jemgyýetde durmuş we ykdysady bähbitleriň amal bolmagyna ýardam berýär.

Öz häsiýeti boýunça gapma-garşylykly netijelerden ugur alyp durmuş jogapkärçilik konsepsiýasy guramanyň maksatlary hakyndaky jedellerden gelip çykdy. Bir tarapdan gurama öz serişdelerini netijeli peýdalanmak babatda pikirlenip jogapkärli ykdysady bitewilik hökmünde seredilýär.

Şu nukdaýnazardan guramanyň agzalary telekeçilik işini ýöretmek bilen maksimal peýda alyp erkin bazar ykdysadyýetinde jemgyýet üçin zerur bolan önümleri we hyzmatlary öndürüp ykdysady wezipesini ýerine ýetirýärler.

Başga bir tarapdan gurama ykdysady bitewilikde ýerleşen uly subýekt hökmünde seredilýär. Şu nukdaýnazara laýyklykda häzirki zaman guramasy dürli bölekleri öz içinde jemläp giň gurşawyň çylşyrymly bölegi bolup durýar. Şeýle böleklere ýerli guramalar, sarp edijiler, üpjün edijiler, birleşikler, şeýle hem işgärler we paýnamalaryň eýeleri degişlidir. Bu köp gatlakly jemgyýetçilik gurşawy guramanyň maksatlarynyň ýerine ýetirilmegine güýçli täsir edip biler. Şonuň üçin guramanyň ykdysady maksatlary bu jemgyýetçilik gurşawyň ykdysady we durmuş bähbitleri bilen gabat gelmeli bolar.

Bu gurama öz işiniň ýokary netijeliligi bilen goşmaça iş orunlaryny döredip, döwletiň kanunyň bozulmazlygyny üpjün etmekde jemgyýetiň önünde jogapkärçilik çekýär. Şol sebäpli guramalar özüniň serişdelerini we tagallalaryny durmuş ugurlar boýunça gönükdirilmelidirler.

Ýuridiki jogapkärçilikden tapawutlylykda durmuş jogapkärçiligi – bu gurama tarapyndan durmuş meseleleri çözmek üçin öz serişdelerini we tagallalaryny meýletin durmuş ugurlar boýunça gönükdirýär.

Jemgyýetde telekeçiligiň ähmiýeti baradaky jedeller durmuş jogapkärçilige peýdaly hem-de garşy pikirleri emele getirdi. Olaryň içinde durmuş jogapkärçilik babatda peýdaly pikirler ýagny telekeçilik üçin ähmiýetli uzak möhletli geljekgi ugurlar boýunça taslamalaryň durmuşa geçirilmegi, ýerli jemgyýetiň durmuşyny ýokarlandyryýan ýa-da döwlet tarapyndan düzgünleşdirýän çäreler peýda bolýar. Esasy teklipleriň arasynda ýurduň ylmy-tehniki kuwwatlylygyny artdyryýan hem-de telekeçilik gatlagynyň ylym, bilim taýdan ösdürýän çäreleriň biri ol hem ýurduň ylmy-tehniki kuwwatlylygynyň seljerilşidir, ylmy barlaglaryň, tehnologiýa özleşdirmeleriň netijeleri.

Ýuridiki şahslaryň hojalygyny dolandyrmakda guramanyň içinde dürli sebäpelre görä käbir ýagdaýlar döreýär. Bu ýagdaýlarda dolandyryjy özüni nähili alyp barmaly?

Ýagdaý 1. Siz belli bir önümçilik bölüminiň başlygy.

Siziň dolandyryýan kärhanaňyzda işleýän bir ýaş hünärmen täze enjamda işläp, ýöne ol enjamda amallary ýerine ýetirmekde, ýagny önüm öndürmekde köne usuldan peýdalanyar. Onuň başlygy ol barada oňa aýdyp, dürli çemeleşmeli ulanmagy hakynda, täzeçe işlemek hakynda aýdýar, emma ol gulak asanok. Siz özüňizi şol ýagdaýda nähili alyp barmaly.

- 1) Entek hiç hili çäre görmän, belki olar özünden bilip öwrener.
- 2) Has-da pesräk tölenýän wezipä geçirer.
- 3) Edarada tejribeli hünärmene berkitmek.
- 4) Öz işine bolan garaýşyny üýtgetmegi haýyş eder.
- 5) Umumy ýygnaýda şol hünärmen barada soragy ýüze çykarar.

Dolandyryjynyň ýokarda teklipe edilen çözümleriň saýlamagyna görä onuň öz işine bolan garaýşyny kesgitläp bolar.

- 1) Parahatsöýüjilik garaýyş. Ol ykdysady taýdan tygşytsyz.
- 2) Bu çözümler mümkin, ýöne hünärmen bilen aragatnaşyklar bozulmaly.
- 3) Bu çözümler dogry, haçan-da siz ony ýerine ýetirip bilseňiz.
- 4) Bu pes netije berer, sebäbi aragatnaşyklar çylşyrymly boldy.
- 5) Egerde toparyň agzalary sizi tassyklasa.

Ýagdaý 2. Siz - sehiň başlygy. Şol sehde maliýe düzgüniniň bozulýandygy barada şol sehiň ykdysatçysy müdire hasabat berdi. Şol sebäpli ýörite barlag komissiyasy düzülýär. Barlag edilen günde belli bir sebäplere görä ykdysatçy işe 25 minut gijä galyp gelýär.

Dolandyryjy özüni nähili alyp barar?

- 1) Seniň başlygy ykdysatçyny öz otagyna çagyryp, ondan düşündiriş talap edýär.

- 2) Buýruk arkaly duýduryş ýa-da käýinç yglan edýär.
- 3) Iş günün soňuna çenli garaşyp görmek. Eger-de ykdysatçy özünden bilip gelmese onda ony çagyryp, düşündirişini eşidip, netije çykarmak.
- 4) Komissiýanyň netijesiniň esasynda ykdysatçy hakynda çözgüt tapmak.

Teklip edilen çözgütleriň saýlanyşyna görä bu meselä dolandyryjynyň garaýyşy indikiler bolup biler:

- 1) Ykdysatçy öz beren düşündirişini netije diýip pikir eder.
- 2) Başda onuň gijä galmagynyň sebäplerini anyklamaly.
- 3) Diňe şeýle çözgüt çözmeli, emma bu çözgüt ýeke-täk bolup bilmez.
- 4) Sehdäki ýagdaýyň düzügli däldigini görkezýär.

6.3. Ýuridiki şahslaryň guramalarynda eýeçilik gatnaşyklarynyň orny.

Eýeçilik gatnaşyklary – bu hemme jemgiýetçilik gatnaşyklaryň esasy boup çykyş edýär. Eýeçiligiň ornaşan görnüşleriniň häsiýetine laýyklykda paýlamagyň, çalyşmagyň, sarp etmegiň dürli görnüşleri peýda bolýar. Mysal üçin: bazar ykdysadyýetde hususy eýeçilik agdyklyk edýär. Jemgiýetdäki belli bir gatlaklaryň, toparlaryň ýagdaýy eýeçilige baglydyr hem-de olaryň önümçilik alamatlary ulanmaklyga ygtyýarlydyr. Eýeçilik görnüşleri önümçiligiň usulynyň üýtgemegi bilen üýtgeýär. Bu ýerde üýtgemäniň esasy hereketlendiriji güýji bolup öndüriji güýçleriň ösmegidir. Islendik ykdysady ulgamda özüne mahsus bolan eýeçiligiň bolmagy şol jemgiýetiň nähili derejede garaşsyz bolmagyna baglydyr. Eýeçiligiň bir görnüşinden beýleki görnüşine geçmegi ewolýusion ýa-da rewolýusion ýol bilen amala aşyrylyp biler. Ewolýusion ýol – bu bäsdeşligiň esasynda abat galyp eýeçiligiň bir görnüşinden beýleki görnüşine geçmeklige hukuk gazanmak. Rewolýusion ýol – bu belli bir güýjüň basyşynyň esasynda eýeçiligiň görnüşleriniň çalşyrylmagy.

Türkmenistanda bazar gatnaşyklaryna geçmeklik ewolýusion ýoly bilen amala aşyryldy. Önüm öndürýän kärhanalara döwlet tarapyndan dürli goldawlary bermek, şol sanda ýeňilikli salgytlary salmak, ýeňilikli karz pul serişdeleri bermek – bu Türkmenistanda kiçi telekeçiligi goldaýan syýasatyň netijesidir.

Bap VII.

Maliýeleri dolandyrmak we kärhananyň maliýe ýagdaýyna baha bermek.

7.1.Kärhananyň we täjirçilk guramalarynyň maliýeleri.

Kärhananyň we täjirçilk guramalarynyň maliýeleri – ol özbaşdak hususy eýeçiliginde we aýlanşykda hereket edýän pul serişdeleri hem-de aktiwlere girýän esasy serişdeler. Kärhana öz umumy girdejisiniň ýokarlandyrylmagynyň ýollaryny gözleýär. Önümçilik harajatlaryň möçberi bazardaky ykdysady serişdeleriň nyrhy, olara bolan isleg bilen baglansylky bolýar. Önümçilik döwründe bir önümçilik alamatlary hemişelik bolup, başgalar bolsa üýtgäp durýar. Şeýlelikde hemişelik we üýtgäp durýan çykdaýjylar ýüze çykýar.

Hemişelik çykdaýjylar – önümiň öndürilişiniň we ony ýerlemekligiň möçberine bagly bolmadyk kärhananyň çykdaýjylary.

Hemişelik çykdaýjylara indikiler degişlidir:

- amortizasion tölegler;
- zähmet haky we dolandyryş düzüminiň üpjünçiligi;
- gymmat bahaly kagyzzlar üçin göterimleriniň tölegleri;
- gozganmaýan emläk üçin salgytlar;
- ätiýaçlyk geçirimleri;
- kärendä alynan yerler üçin tölegler.

Üýtgäp durýan çykdaýjylar - önümiň öndürilişiniň we ony ýerlemekligiň möçberine bagly bolan kärhananyň çykdaýjylary.

Üýtgäp durýan çykdaýjylara indikiler degişlidir:

- önümçilik işgärleriniň zähmet haky;
- çig mala, materiallara, ýangyç we energiýa serişdelerine bolan tölegler;
- ýerlemek üçin salgytlary tölemek;
- ulag çykdaýjylary;
- aragatnaşyk hyzmatlary üçin tölegler.

Kärhananyň hemişelik we üýtgäp durýan harajatlarynyň üstüni ýapýan girdejiniň möçberini hasaplamak üçin ähli çykdaýjylary ýapýan girdejiniň jemini hasaplamak maksada laýykdyr. Çykdaýjylary ýapmaklyk, hasaba almak, kesgitlemek döwürleri – bu kärhananyň näçeräk işleýändigini, näçe möçberde onüm öndürýändigini we ýerleýändigini, girdejisiniň näçe möçberde alýandygyny görkezýär.

Bazar şertlerinde çykdaýjylar bilen bir hatarda kärhananyň gazanan netijeleri hem uly gyzyklandyrma bildirýär. Bu netijeler satylyşyň göwrüminde, girdeýjide we çäkli girdeýjide görkezilýär.

Adatça satylyşyň göwrümi ýa-da umumy düşewünt umumy girdeýji diýilýär:

$$\text{Gum.} = B \cdot Q,$$

bu ýerde:

B - önümiň bahasy;

Q - önümiň göwrümi.

Kommersiýa hasaplaşyklary geçirmekde girdeýjiň we çäkli girdeýjiň ähmiýeti örän uludyr. Girdeýji – jemi girdeýjiň bir bölegi bolup düýpli maýa serişdeleriň aýlanma prosessiniň dowamynda döreýän hem-de jemi önümiň gymmatynyň we jemi çykdaýjylaryň arasyndaky san boýunça tapawudy bolup çykyş edýär.

Girdeýji jemi ýa-da umumy hem-de ortaça bolup biler. Jemi girdeýji – jemi düşewünt bilen jemi çykdaýjylaryň arasyndaky tapawut, ýagny

$$\text{Gj.} = \text{Gum.} - \text{Çj.}$$

Ortaça girdeýji – jemi girdeýjiň satylyşyň göwrümine bolan gatnaşygy, ýagny

$$\text{Gort.} = \text{Gj.} : Q$$

Çäkli girdeýji – goşmaça onüm birliginiň ösüşine laýyklykda girdeýjiň ösüşi.

Kärhananyň girdeýjisini ýokarlandyrmaklygyň usuly ýa-da önümçilik guralynyň netijesi - satylyşyň göwrümini jemi, üýtgäp durýan we hemişelik çykdaýjylar bilen deňeşdirmeli. Bu usulyň manysy - satylyşyň göwrüminiň her bir üýtgemesi girdeýjiň üýtgemegine uly täsir edýär.

Mysal üçin, iki ýylda kärhana indiki maliýe netijeleri gazandy (tablisa №1).

Tablisa №1. Önümçilik guralynyň netijesi, (müň manat).

Görkezijiler	1-nji ýyl	2-nji ýyl
Satylyşyň göwrümi	11000,0	12000,0
Hemişelik	1500,0	1500,0
çykdaýjylar	9300,0	10146,3
Üýtgäp durýan	10800,0	11646,3
çykdaýjylar	200,0	353,7
Umumy		
çykdaýjylar		
Girdeýji		

Tablisadan görnüşi ýaly, satylyşyň göwrümi 9,1% ýokarlandy, şoňa laýyklykda hemişelik çykdaýjylar üýtgemän şeýle hem üýtgäp durýan çykdaýjylar 9,1% ýokarlandy. Emma girdeýji 77 % ýokarlandy (353,7 müň manat : 200 müň manat · 100). Önümçilik guralynyň täsiriň güýji: $(11\ 000 - 9\ 300) : 200 = 8,5$. Satylyşyň göwrüminiň 3 % köpelmegi girdeýjiň 25,5 % (3 % · 8,5) köpelmegine getirer hem-de tersine satylyşyň göwrüminiň 2 % peselmegi girdeýjiň 17 % (2 % · 8,5) peselmegine getirer, şeýle hem satylyşyň göwrüminiň 9,1 % ýokarlanmagy girdeýjiň 77 % (9,1 % · 8,5) ösüşine ýardam berer.

Ýokarda berilen görkezijileriň esasynda indiki iki sany wajyp netijeleri çykaryp bolýar, ýagny birinjiden, her bir

kärhana öz çykaran hemişelik, üýtgäp durýan, umumy çykdaýjylarynyň derejesine we dinamikasyna örän hasaply we tygşytly garaýar. Ikinjiden, haçanda kärhana satylyşyň göwrümini yzygiderli ýokarlandyrsa onda çykdaýjylaryň tygşytlylygy girdeýjiň çalt ösmegine getirýär. Hem-de tersine, satylyşyň göwrümi pes derejede bolanda çykdaýjylaryň tygşytlylygy girdeýjiň ösmegine getirenok. Şeýlelikde önümçilik guralynyň netijesiniň manysy şundan ybaratdyr.

7.2. Maliýe meýilnamalaşdyrylyşyň maksatlary we düzüjileri.

Maliýe meýilnamalaşdyrylyşyň maksatlary şu aşakdakylardyr:

maliýe serişdeleriniň çeşmeleriniň we olaryň umumy ululygynyň kesgitlenilmegi; merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik gaznalarynyň, halk hojalygynyň pudaklarynyň we sebit merkezlerinde ýerleşen birlikleriniň arasynda serişdeleriň paýlanyşynyň deňagramlylygyň üpjün edilmegi, serişdeleriň ulanylyşynyň anyk ugurlarynyň takyklandyrmagy we zerur bolan ätiýaçlaryň döredilmegi.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde maliýe meýilnamalaşdyrylyşy hojalygy we onuň düzümlerini dolandýrmaklygyň möhüm guralydyr. Meýilnamalaşdyrylyş döwlet, dolandyryş guramalary, ähli kärhanalar, birleşikler, edaralar we olaryň ýokardaky guramalary tarapyndan amala aşyrylýar. Hojalygyň alnyp barylýşynyň önümçiligiň ahyrky netijelerine täsir edýän köp sanly alamatlaryň nätakyklygy sebäpli maliýanyň meýilnamalaşdyrylyşy köp halatda çaklama görnüşinde geçirilýär. Kärhananyň maliýe meýilnamasy öz içine kärhananyň balansyny, girdeýjileriň we çykdaýjylaryň meýilnamalaryny, nagyt pulyň dolanşygynyň çaklamasyny alýar. Maliýanyň meýilnamalaşdyrylyşynyň we çaklanylyşynyň ähmiýeti örän uludyr. Maliýe meýilnamalary işlenip düzülende önümçilik tabşyryklarynyň takyklygy

barlanýar, önümi öndürmek we onuň hilini gowulandyrmak boýunça önümçilik kuwwatlyklary has doly ulanmagyň hasabyna maliýe serişdeleri köpeltmek, önümiň özüne düşýän gymmatynyň hem-de önümçilik däl harajatlarynyň derejesini pese düşürmek boýunça ýüze çykarmak mümkinçilikleri seljerilýär. Şeýle hem bar bolan maddy serişdeleri önümçilige gönükdirmek, aýlanyşyk serişdeleriň dolanyşygyny çaltlandyrmak, alnyp barylýan gurluşygyň smeta boýunça gymmatyny peseltmek ýoly bilen pul serişdelere bolan islegiň möçberi azaldylýar.

Maliýanyň meýilnamalaşdyrylmagynda indiki usullar ulanylýar:

1. Koeffisiýentler usuly. Bu usulyň manysy maliýe görkezijileri olaryň depgininiň kesgitlenilmeginiň esasynda takykklanmakdan ybaratdyr. Hasaplamalar hasabat döwrüniň görkezijileriniň we olaryň ösüşiniň durnukly depginlerine düzedilmeginiň esasynda amala aşyrylýar. Emma bu usulyň birnäçe kemçilikleri bar, ýagny içki hojalyk ätiýaçlyklaryň ýüze çykarylmagyny höweslendirenok, sebäbi meýilnama tabşyryklarynyň artykmaç ýerine ýetirilmegi meýilnamalaşdyrylýan döwürde olary hökmany suratda bu meýilnamalara goşulmagyny şertlendirýär; maddy we pul serişdeleriň ulanylyşyna ýaramaz täsirini ýetirýär, sebäbi meýilnamalaşdyrylýan döwürde olaryň möçberi ýetilen derejeden ugur alnyp takykklanýar.

2. Düzgünleşdiriji usul – oňa laýyklykda meýilnamanyň maliýe görkezijileri kesgitlenen kadalar we kadalaşdyryjylar esasynda hasaplanýar.

3. Balans usuly – çykdaýjylary olaryň çeşmeleri bilen baglaşdyrylmagyny, maliýe meýilnamalarynyň ähli bölümlerini öz arasynda utgaşdyrylmagyny göz önünde tutýar. Maliýe balansynyň talaplarynyň berjaý edilmegi kärhanalaryň, birleşikleriň we pudaklaryň harajatlarynyň we girdeýjileriniň arasynda emele geljek tapawutlylyklaryň önüni almaga, içerki

serişdeleriň çekilmegini hasaba almak bilen olary ähli taraplaýyn esaslandyrmaga mümkinçilik berýär.

4. Taslamaly maksatly usul - bazar ykdysadyýeti şertlerinde ylmy-tehniki maksatnamalaryň esasynda maliýe çaklama usullarynyň biri hökmünde öz ösüşine eýe bolar.

5. Köp görnüşli hasaplaşyklaryň, amatly kararlaryň saýlanyp seçilmegi ykdysady-matematika usullarynyň, uzakmöhletli maliýe taslamalaryň geçirilmegi üçin awtomatiki usulda hasaplaşyklaryň geçirilmegini göz önünde tutýar.

Maliýe serişdeleriň çeşmeleri barada soraglaryň düzümi:

1) Maliýeleşdirmegiň düzümi we onuň gurallary.

2) Karzy üzmek üçin esasy tölegler.

3) Güwanamalar we girew goýumlary.

4) Maliýe görkezijileri.

5) Kärhananyň algydarlarynyň sany (eger olar bar bolsa) we olaryň geçirýän tölegleriniň möçberi we wagty.

6) Işi maliýe serişdeleri bilen üpjün etmeginiň usullarynyň üsti bilen gazanyp bolýan salgyt ýeňillikleri.

Maliýe meýilnamasyny indiki ugurlar boýunça düzmeli: düýpli maýa serişdelere bolan talap; düýpli maýa serişdeleriň çeşmeleri we maliýeleşdirilmegiň meýilnamasy; girdeýjiler we çykdaýjylar barada hasabat; önümçiligiň ýitgisizlik nokadynyň kesgitlenmegi; esasy maliýe görkezijileri.

Harydyň bahasyndaky ýapmanyň ortaça ululygynyň paýyna ýapma koeffisiýenti diýilýär. Bu ululyklaryň dürli möçberde peýdalanylmagy önüm çykarlanda peýdanyň möçberini kesgitlemeklige mümkinçilik berýär. Kärhananyň önümçilik bilen baglanşykly meseleleriniň biri ol hem ýitgisizlik nokadyny eýelemekdir. Önümçiligiň kesgitli möçberinde we alynan girdeýjisinde ähli çykdaýjylary ýapmaga we peýda almaklyga mümkinçilik berýän nokat ol ýitgisizlik nokady diýilip atlandyrylýar.

Maliýe meýilnamasy çäryekler boýunça paýlanyp bir ýyl üçin düzülýär hem-de kärhananyň ähli maliýe-hojalyk

işlerini netijeli gurnamak üçin hökmany şert bolup hyzmat edýär.

7.3.Kärhananyň maliýe ýagdaýyny derňemegiň maksatlary, maglumat çeşmeleri we meseleleri.

Kärhananyň maliýe ýagdaýyny derňemegiň maksatlary, maglumat çeşmeleri we meseleleri bazar ykdysadyýetiniň ösüşini ýokarlandyrmakda möhüm alamatlaryň biri bolup durýar. Bazaryň ýüze çykmagynyň şertleri indiki görkezijilere bagly bolýar:

1. Jemgiýetçilik zähmetiniň bölünşi (ekerançylygyň, maldarçylygyň bölünşi, soňra hünärmentçiligiň, senetçiligiň, ussatçylygyň özboluşly pudak hökmünde bolmagy, täjirçiligiň, söwdagärligiň ýüze çykmagy, soňra pudaklara bölünýär, önümçilik ýöriteleşýär). Zähmet bölünşiğinde alyş-çalyş yzygiderli bolup puluň ýüze çykmagyna sebäp bolýar.

2. Öndürijileriň ykdysady aýrylygy, bähbitleriniň aýrylygy. Şeýle ýagdaý taryhda diňe hususy eýeçiligiň esasynda ýüze çykýar.

3. Öndürijileriň, telekeçileriň erkinligi, özbaşdaklygy. Özbaşdaklyk näçe köp bolsa, şonça-da bazar gatnaşyklarynyň ösüşine giň ýol açýar. Bazaryň düzümi (gurluşy). Ol kiçi, özara baglanşykly böleklerden (bazarlardan) durýandyr:

- Işçi güýji bazary;
- Maliýe bazary;
- Önümçilik serişdeler bazary;
- Sarp ediş bazary;
- Hyzmatlar bazary;
- Tehnologiýa bazary.

Kärhananyň maliýe ýagdaýy durnukly bolsa ol dolanýşyk serişdeleriň ätiýaçlyklaryny döredip biler, bahkdan alan karz pul serişdelerini öz wagtynda gaýtaryp biler, işçilere we gullukçylara zähmethakyny wagtynda töläp biler, başga kärhanadan emele gelen kreditor bergilerini hasaplaşyp biler,

paýdarlar jemgiýetleri diwidentleri wagtly-wagtynda töläp biler.

Kärhananyň maliýe ýagdaýynyň gündelik seljerilişi olaryň maliýe bölümleri we menejerleri tarapyndan amala aşyrylýar, şeýle hem banklar, salgyt gulluklarynyň işgärleri we auditor gulluklary tarapyndan amala aşyrylyp bilner. Kärhananyň maliýe ýagdaýyny seljermekde ulanylýan esasy resminama

görnüş № 1- çärýeklik hem-de ýyllyk balansydyr. Balans salgyt gulluklaryna, maglumatlar we hasaplaýyş edaralaryna, degişli döwlet edaralara, ýokary guramalara, egerde kredit alan bolsa, banklara tabşyrylýar. Balans we onuň goşundysy kärhananyň maliýe ýagdaýyny görkezýär.

Bap VIII.

Kärhanada bahanyň döreýişiniň usullary we häzirki zaman şertlerinde bäsdeşligiň ösüşi.

8.1. Bahanyň döreýişiniň hasaplanyşy we tertipliligi.

Bahanyň döreýişiniň hasaplanyşy we tertipliligi – ýedi sany tapgyrlary özünde jemleýär:

- 1) Maksady saýlamak.
  - 2) Oňaýly bahalary saýlamak.
  - 3) Islegi bahalandyrmaklyk.
  - 4) Çykdaýjylary seljermek.
  - 5) Bäsdeşleriň bahalaryny seljermek.
  - 6) Bahanyň emele getiriş usullaryny saýlamak.
  - 7) Tamamlaýjy bahany kesgitlemek.
- 1) Belli bir haryt bilen bazara çykaňda satyjy birinji bilen öz anyk maksadyny kesgitlemeli, ýagny:
- berk aýakda durmaklygy üpjün etmek;
  - häzirki girdeýjini ýokarlandyrmak;
  - bazarda öz tutan ornuňy saklamak;
  - bazaryň köp bölegini eýelemek.
- 2) Anyk kesgitlenen maksatlar bahanyň dürli görnüşleriniň saýlanyp alynmalydygyna ýardam berýär:
- täze bazara pes baha bilen girmek;
  - girdeýjini ýokarlandyrmak üçin ýokary bahany kesgitlemek;
  - harydyň ýokary hilini subut edýän ýokary bahanyň kesgitlenilişi;
  - bahanyň ortaça derejesi.
- 3) Bahanyň emele gelşinde islegiň bahalandyrylyşy zerurdyr, sebäbi baha bilen isleg biri-birine bagly bolup durýan görkezijiler.
- 4) Çykdaýjylaryň seljerilişi: ortaça jemi çykdaýjylaryň hasaba alynyşy, şeýle hem ortaça hemişelik üýtgäp durýan çykdaýjylaryň, çäkli çykdaýjylaryň hasaba alynyşy.

5)Bahalaryň derejesine we ösüş dinamikasyna bäsdeşleriň bahalarynyň täsir edişi.

6)Bahalary kesgitlemegiň usulyny saýlamak:

-çykdaýjylaryň derejesini göz önünde tutýan çykdaýjylar usuly;

- çykdaýjysyz usuly ýa-da maksatly girdeýjiň usuly;

-harydyň dürliligini hasaba alýan, ýagny hilini, ýaramlylygyny göz önünde tutup onuň gymmatlylygyny hasaba almak;

-islegi hasaba almaklygyň usuly;

-bazarda öňe tarap ösüş gazanan bäsdeşiň bahasyny hasaba almak usuly.

Bazar ykdysadyýet şertlerinde bahanyň emele geliş ulgamynda döwlet gözegçiliginiň ähmiýeti örän uludyr.

Döwletiň bahalary düzgünleşdirilişiniň görnüşleri we usullary:

1)Bahalandyryş hukugy;

2)Hasabat edaralary, kärdeşler arkalaşygy, degişli ylmy merkezleri tarapyndan bahalara gözegçilik etmek;

3)Hasaba alyş bank göterimleriň, salgyt derejeleriň, gümrük çäklendirilmeleriň üýtgemeginiň esasynda bahalaryň gytaklaýyn gözegçilikde saklanylmagy;

4) Gümrük salgytlarynyň, ýenillikli karz pul serişdeleriň, döwlet kömek pullaryň esasynda bahalara göni gözegçilik etmek usuly.

8.2. Bäsdeşligiň görnüşleri we häzirki zaman şertlerinde bäsdeşligiň ösüşi.

Bäsdeşligiň görnüşleri (tablisa №1).

Tablisa №1. Bazar nusgalarynyň esasy alamatlary.

	Häsiýetlendiriji alamatlar				
		Sap bäsdeşlik	Sap monopoliýa	Monopol bäsdeşlik	Oligopoliýa
1	Firmasynyň	Örän köp sanly	Bir	Köp	Birnäçe
2	Önümiň görnüşi	Birmeňzeş	Bir önüm Çalyşmak ýok	Dürli önüm	Birmeňzeş
3	Nyrha gözegçilik	Ýok	Doly derejede	Çäklendirilen derejede	Özara ylalaşykly baglylykda
4	Pudaga girmek mümkinçiligi	Örän ýeňil	Çäkli, ýapyk	Ýeňilräk	Bökdençilikler döredilýär
5	Nyrh bilen bagly bolmadyk bäsdeşlik	Ýok	Esasy reklama we jemgiýetçilik guramalar bilen arabaglanşyk	Reklamada, söwda belgilerinde, m arkalarynda	Dürli önüm öndürilende
6	Mysal	Oba hojalygy	Ýerli firmalar jemgiýetçilik de peýdalanmak üçin	Bölekleyin söwda, geým aýakgap önümçiligi	Polat, awtomobil, elektrik önümlerini öndürmek

Bazar gatnaşyklarynyň üstünlikli işlemekligi bäsdeşligiň ösüşi bilen kesgitlenýär. Bäsdeşlik – bu bazar agzalarynyň oňaýly alyjylyk we satyjylyk hem-de önümçilik şertlerine eýe bolmak üçin arasyndaky çylşyrymly göreş mehanizmi.

Bu göreşde iki jahti tapawutlandyrmak zerur bolup durýar: bu obýektiw we subýektiw jähtler. Obýektiw görnüşinde bäsdeşlik kanun hökmünde synagdan geçirip görýär, ýagny bu ýerde bazaryň agzalarynyň arasyndaky göreşde manyly, gaýtalanýan, durnukly we netijeli aragatnaşyklar ýüze çykýar. Emma subýektiw jähtden

seredeniňde bäsdeşlik aýlanşygy hemme kişiniň garşysyna bolan ykdysady göreşi aňladýar. Bu bäsleşigiň 3 sany esasy görnüşleri bar:

1. Satyjylaryň arasynda bäsdeşlik.
2. Alyjylaryň arasynda bäsdeşlik.
3. Alyjylaryň we satyjylaryň arasyndaky bäsdeşlik.

Bazar ykdysadyýetiň aýlanşygynda bäsleşigiň ähmiýeti örän uly:

1. Gymmatlyk, isleg we teklipl kanunlaryň esasynda bäsdeşlik öndirijileriň hususy çykdaýjylaryny bazar çykdaýjylar bilen deňeşdirýar. Bäsdeşlik alyjylaryň we satyjylaryň tarapyndan emele gelýär.

2. Bazarlaryň isleglerini hasaba almaklygyna mejbur edýär.

3. Islege we teklibe täsir edip, nyrhalaryň üýtgemeginiň esasynda bazaryň özbaşdak aýlanşygyny döredýär

4. Çig mallaryň oňaýly ýerleşmegine sebäp bolýar, ýagny nirede girdeýji köp bolsa şol ýerde ýerleşýar.

5. Bäsdeşlik gözegçilik wezipesini ýerine ýetirýar. Şeýle hem höweslendiriji wezipesiniň häsiýeti boýunça bäsdeşlik kämil we kämil däl bäsdeşlik bolup çykyş edýar. Kämil bäsdeşlikde - bazarda alyjylaryň we satyjylaryň sany köp, satlyga meňzeş harytlar we hyzmatlar teklipl edilýar, bazaryň agzalarynyň hemmesi maglumatlardan deň peýdalanýarlar, olaryň her biri bazara girip we çykyp bilýarlar. Kämil däl bäsdeşlikde - agzalaryň sany az, şeýle hem kiçi dälde eýsem uly kärhanalar hereket edýar, harytlaryň dürli görnüşleri teklipl edilýar, bazaryň içine girmek we çykamak kyn. Bäsdeşligi ýeňip geçmek üçin kárahana öz ýerine ýetirjek işlerini kesgitleýän belli bir taslamany düzmeli we ony hemme taraplaýyn seljermeli.

Taslama seljerilmesi dürli tarapdaky ugurlar boýunça amala aşyrylýar.

1. Ykdysady;
2. Tehniki;

3. Guramaçylyk;
4. Durmuş
5. Ekologiki;
6. Maliýe

1. Taslamalaryň birinji ykdysady seljerilmesinde bar bolan serişdeleriň ulanylyşynyň ähmiýetliligi bahalandyrylýar. Ondan soňra taslamanyň möçberini, tehnologiýasynyň kämilliligini kesgitläp, gatnaşyjylary höweslendirmek mümkinçilikleri göz-öňünde tutulýar.

2. Tehniki seljerilmesi birnäçe alamatlary öz içinde jemleýär. Taslamalaryň çaklama göwrümi, ulanylýan materiallar we enjamlar, ýerine yetiriljek işleriň kadasy, işçi güýçleri we önümçilik serişdeleri. Taslamanyň ulanylyşy we hyzmat edilşi. Şertnamalary baglanyşdyrmak.

3. Guramaçylyk seljerilmesi dolandyryş işgärleriň başaraňlygyny, güýçlenýän meseleleriň guramaçylyk düzümine gabat gelyändigini bahalandyrmaly.

4. Durmuş seljerilmesi ilatyň urmuş goraglylygyny, dāp-dessurlaryny, ruhy gymmatlyklaryny göz öňünde tutýar.

Her bir taslama aşakdaky alamatlary göz öňünde tutmalydyr:

1. Ýerli ykdysadyýetiň ösüş derejesi. Onuň medeniýeti we demografiki aýratynlyklary.

2. Ilatyň durmuş düzümi.

3. Taslamanyň ýerli ilata zerurlygyny kesgitlemeli.

4. Sonuň bilen bilelikde şol taslama ýerli ilat gatnaşyp biljekdigini kesgitlemeli.

Bap IX.

Telekeçilik işine salgyt salnysy.

9.1. Salgyt ulgamynyň umumy häsiýetnamasy.

Salgytlar – degişli düzgün boýunça fiziki we ýuridiki taraplaryň döwlet bujetine töleýän hökmany tölegleri.

Döwlet büjetiniň girdejiler bölümi esasanam döwletde hereket edýän salgyt ulgamynyň kömegi bilen döredilýär.

Salgyt ulgamy – bu döwlet büjetiniň harajatlar bölümi bilen baglanşykda hereket edýär. Döwlet büjetiniň girdejiler bölümünde ýygnaýan pul serişdelere hasabat ýylynda doly derejede niýetlenen ugurlary boýunça peýdalanylýdyr. Döwlet büjetiniň girdejiler hem-de harajatlar bölümüniň tapawudy döwlet büjetiniň ýetmezçiligini ýa-da artykmaçlygyny kesgitlemek mümkinçiligini döredýär. Türkmenistanyň döwlet büjetiniň girdejiler bölümi esasanam döwletde hereket edýän salgyt ulgamynyň kömegi bilen emele gelýär. Döwlet büjetiniň girdejiler bölümüne şu aşakdaky salgytlaryň kömegi bilen pul serişdeler jemlenýär:

1) Salgytlardan we töleglerden büjete gelýän girdejiler:

- ilatdan alynýan salgytlar;
- peýdadan alynýan salgytlar;
- emläk üçin alynýan salgytlar;
- goşmaça baha salynýan salgytlar;
- ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin alynýan salgytlar;
- goşmaça tölegler (aksizlar);
- döwlet durmuş ätiýaçlyklar üçin geçirilýän serişdeler;
- möhleti uzaldylan bergiler boýunça girdejiler;
- pensiýa ätiýaçlandyryş toplamalaryndan çekilýän serişdeler;
- gaýry salgytlar we tölegler.

2) Toplumlaryň we döwlet gaznalarynyň serişdeleri:

- nebitgaz energetika we senagat toplumy;
- oba hojalyk toplumy, himiýa toplumy.

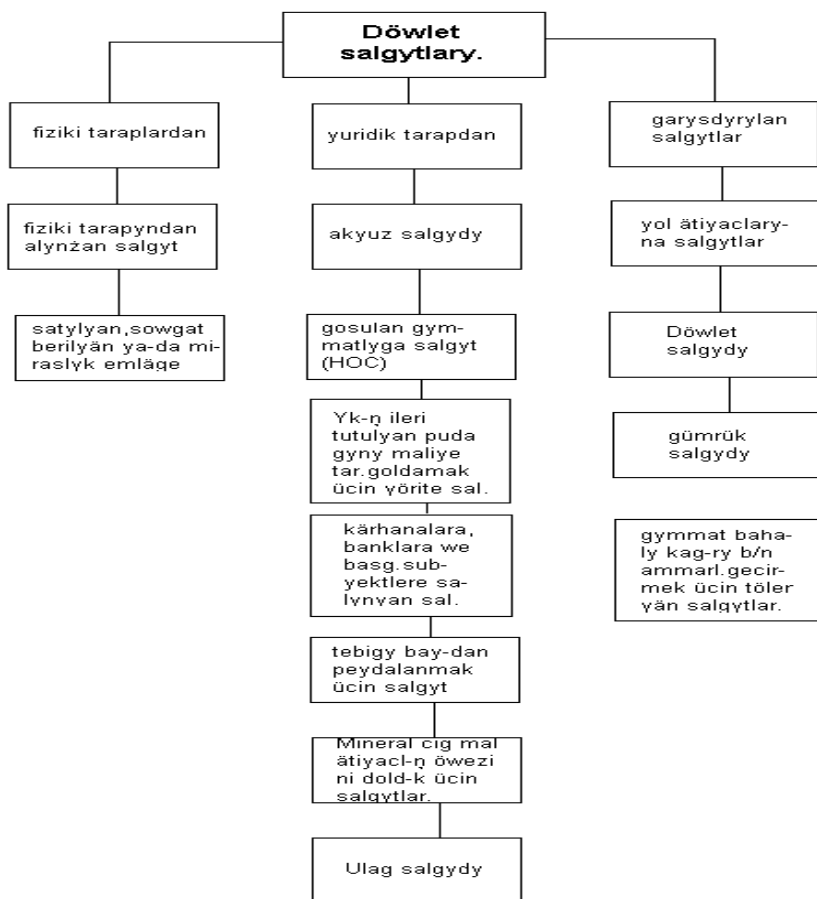
9.2.Salgydyň görnüşleri we ýrine ýetirýän wezipeleri.

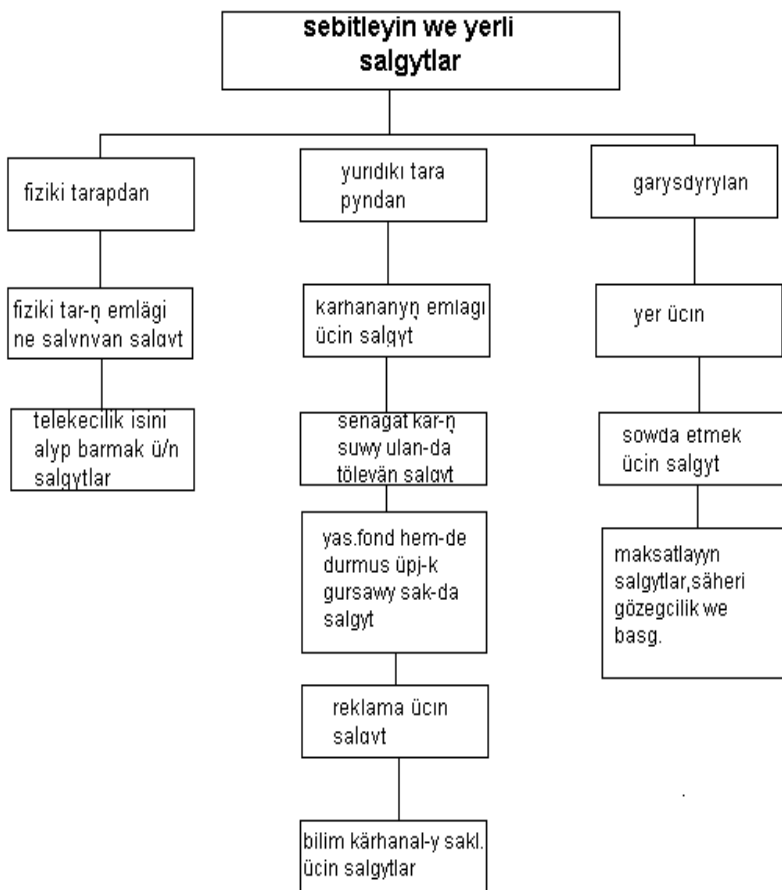
Arassa ykdysady jähtden seredeňde

Salgydlaryň görnüşleri:

1) Döwlet salgytlary;

2) Sebitleýin we ýerli salgytlar.

Aksiz salgytlar hemme harytlara salnanok, harytlaryň çäklil sanawyna-alkogol içgiler, ýeňil maşynlar, çilime, gyzyla, hrustaldan ýasalan harytlara, farfordan harytlara. Bu ýerde önüm öndüriji kärhanalar aksiz salgydyny öndüren harydynyň bahasyna geçirip satyn alyjylara alnyp bu ýerde geçirýän salgyt.

Goşulan gymmatlyga salgyt, sarp etmek üçin salgyt.

Arassa ykdysady jähtden seredeňde salgytlar birnäçe wezipeleri ýerine ýetirýär:

- esasy;
- düzgünleşdiriş;
- paýlaýyş.

Esasy wezipesiniň manysy – salgytlaryň kömegi bilen döwletiň maliýe gaznasynyň maliýe serişdeleri tplanýar.

Düzgünleşdiriş wezipesiniň manysy – salgytlar döwletiň ykdysady syýasatynyň esasy täsir ediji guraly hökmünde çykyş edýär.

Paýlaýyş wezipesi – salgytlar gaýtadan öndürmekligiň netijelerini mikro we makroderejede paýlamakda döwletiň düzgünleşdiriş guraly bolup çykyş edýär.

Bap X.

Kärhanalarda marketing.

10.1. Marketingiň durmuş ykdysady ähmiýeti we manysy.

Marketing öz taryhy döreýişi boýunça inlis sözünden gelip çykýar „market” diýilende bazar, marketing bolanda bazary öwrenmeklik. Marketingi birnäçe manyda ulanyp bolýar .

Birinjiden, marketing – bu bazary, islegleri, zatlary hemme taraplaýyn öwrenmekligiň, seljermekligiň we hasaba almaklygyň esasynda olar barada belli bir maglumatlar toplumyny döretmek.

Ikinjiden, bazarda bar bolan islege marketing tarapdan täsir etmek.

Umumy seredilende, marketing alyjylary we satyjylary tanyşdyrmak bilen alyjylaryň we satyjylaryň arasynda aragatnaşyklary giňden ýola goýar, taryhlaryň dowamynda olaryň arasyndaky düzülen kada-kanunlary, belli bir düzgünleri tertibe goýar, gözegçilikde saklaýar we kadalaşdyrýar. Diýmek, marketing – ähli maglumatlary we habarlary ýygnamak bilen bazarda bolup geçýän hereketleri bir topluma jemleýär. Kärhana uzak möhletli girdeýjileri almak maksady bilen öz durmuş we guramaçylyk işiniň düzümine marketing ulgamyny esasy işi hökmünde goşýar, bu bolsa kärhanalaryň alyp barýan işlerinde bolýjak töwekgelçilikleriň 80 göterime çenli gysgaldýar.

Marketingiň esasy maksady-dürli alamatlary göz önünde tutup saýlap alnan topara öwrenişmek. Şonuň bilen birlikde köp bölekleyin marketing - maliýe serişdeleri köp sarp edýär (tablisa № 1).

Tablisa № 1. Hususy sarp edijilige we önümçilik maksatlaryna niýetlenen haryt bazarynyň görkezijileri.

Görkeziji	Hususy sarp edijilige gönükdirilen harytlar	Önümçilik maksatlar üçin harytlar
Bazaryň düzümi	Geografiki ýagdaýy	Geografiki ýagdaý bir ýere ugrukdyrylan
Sarp edijiniň görnüşi	Köpçülikleýin	Sany az
Bäsdeşlik	Köp	Önümçilik we durmuş ykdysady
Harydyň görnüşi	Ýönekeý, sarp edijilik görnüşleri boýunça birmeňzeş	Tehniki taýdan çylşyrymly, adatça ýörite buýruk boýunça
Satyn almak barada çözgüt	Hususy ýa-da maşgalada kabul edilýär	Kollektiwleýin kabul edilýär
Paýlamak toruna we hyzmatlara bolan talaplar	Manyly, emma satyn almak üçin hemişe çözgütli bolup bilenok	Örän manyly, hemişe çözgütli
Satyn almaklygyň sebäpleri	Köplenç hususy sebäpler, rejeli bähbitler ikinji ýerde	Köplenç rejeli sebäpler ilkinji orny eýeleýär, hususy esaslar ikinji hatarda durýar
Reklamaň täsiri	Wajyp	Wajyplylygy pes derejede
Haryt hereketiniň we ýerlemekligiň çeşmeleri	Köpbasgançakly, bölekleýin satuw bilen tamamlanýar	Azbasgançakly, adatça: satyjy-satyn alyjy
Bahalar barada maglumatlaryň çeşmeleri	Bahalaryň sanaw tablisiýasy, käbir ýagdaýlarda dellalçy bilen şertnama baglaşmak	Bahalaryň sanaw tablisiýasy, biznes teklipleri, gös-göni öndürji bilen şertnama baglanyşmak

Tablisada görkezilen maglumatlara görä haryt bazary esasanam iki bölege bölünýär: hususy sarp edijilige gönükdirilen haryt bazary we önümçilik maksatlar üçin niýetlenen bazar. Şoňa laýyklykda kärhana ýerlemelik bazarynda öz etjek hereketini kesgitlemek üçin geljekgi meýilnamasyny düzmeli. Kärhana öz bellenen maksatlaryna

ýetmek üçin şu meýilnamalaryň kömegi bilen haýsy we näçe möçberde maddy we başga çig mallary almalydygyny kesgitleýär. Netijede bazaryň düzümleriniň üýtgemesine garşy we ýerlemekligiň derejesiniň üznüksizligini üpjün etmekde kärhananyň çýeligi has-da kämilleşýär.

10. 2. Marketingiň esasy düzgünleri.

Marketing – ähli maglumatlary we habarlary yzygiderli ýygnamana, kärhananyň gazanylan belli bazar üstünliklerini özara ýakynlaşdyrmagyna gulluk edýär. Marketing aşakdaky soraglara dogry jogap bermelidir:

1. Önümiň nähili görnüşlerini öndürmeli?
2. Haýsy bazarlarda we onuň böleklerinde satuwy gurnamaly?
3. Haýsy önümi nähili mukdarda öndürmeli?
4. Harydy haýsy bahadan satmaly?
5. Alyjylaryň haýsy isleglerini kanagatlandyrmaly?
6. Satuwda haýsy ýollary ulanmaly?
7. Satuwy nähili gurnamaly?
8. Söwdanyň göwrümini nähili giňeltmeli?
9. Satuwyň gidişinde barlag geçirmelimi?
10. Satuwda bar bolan kynçylyklary nähili ýeňip geçmeli?
11. Gapma-garşylykly göreşde nädip utuş gazanmaly?

Marketingiň syýasaty - uzak möhletli girdeýjiligi gazanmak, sarp edijini kanagatlandyrmaklygyň esasynda kärhananyň işiniň ähli düzüjilerini birleşdirmek.

Marketingiň esasy düzgüni boýunça hereket edýän öndüriji güýçleri diňe bazaryň hem-de alyjynyň talap edýän önümini öndürmelidir. Marketingde adamyň ruhy talaplary, hajatlary, islegleri ýüze çykýar.

Marketingiň indiki esasy düzgünleri bar:

1. Önüm öndürýän bazarlarynyň işi tejribede ahyrky netijä gönükdirilendir.
2. Marketing işiniň kesgitli ugry önümçilik-derňew işleriniň toplanmagy we bu satuw bazarynyň güýji bolup çykyş eder.

3. Marketing işiniň kärhana gönükdirilmegi ol dowamlylygyň esasy özeni bolup durýar.

Marketingiň iş usuly şu aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Daşky gurşawy seljermekde bazar hem-de syýasy, durmuş, medeni we beýleki şertler bolmaly. Bu bolsa telekeçilik işiniň alnyp barylýşynyň derejesine täsir edäýjek alamatlaryň ýüze çykarmaklygyna ýardam berýär.

2. Sarp edijileriň satyn alyjylyk ukybyny seljermek. Bu bolsa alyjylaryň demografik, ykdysady, durmuş, geografik we başga häsiýetli adamlaryň satyn alyjylyk mümkinçiliklerini ýüze çykarýar.

3. Öndürilen we geljekde öndüriljek harytlaryň meýilnamasyny öwrenmek, ýagny täze harytlary işläp çykarmagyň konsepsiýasyny döretmek.

4. Hususy satuw, reklama, kommersiýa däl çäreleri geçirmek hem-de olary bir ýerde toplamak arkaly islegi höweslendirmek, we başga maddy höweslendirmeler arkaly alyjylary satyjylara gönükdirmek.

5. Nyrh syýasatyny üpjün etmek bu harydyň bahasyny, derejesini we ulgamyny kesgitlemekden ybaratdyr.

6. Marketingiň işini ulgam görnüşde dolandyrmak, ýagny meýilleşdirilişini, marketingiň maksatnamasynyň barlanylyşyny we ýerine ýetirilişini, girdeýjiligini we baha kesmekligiň jogapkärçiligini, marketing çözgüdiniň netijeli kesgitlenişini ugrukdyrmak.

10.3. Kärhananyň mümkinçiliklerini we sarp edijileri öwrenmek.

Marketingiň esasy wezipeleri:

1. Seljerişiň we gözlegleriň wezipeleri: onuň belli bir segmentlerini, alyjyny, bäsdeşligi, harydy, islegleri we teklipleri, alyjynyň sarp edijiligini öwrenmek Marketingiň bazar gözlegleriniň we bazaryň bölekleriniň arasynda bolmagy

bazaryň ýagdaýyny we ondaky maglumatlary toplamaga mümkinçilik döredýär.

1. Hereketlendiriji we çaltlandyryjy wezipesi: marketingden garaşylýan zat syýasy harytlara baha kesilişini çaltlandyrmak we aragatnaşyk ulgamynda dellalçyny höweslendirmek.

2. Meýilleşdiriş wezipesi: marketingiň özboluşlylygy hem-de edaranyň bar bolan esasy meýilnamasyny göz önünde tutup marketingi ösdürmek.

3. Kärhana wezipesi: marketing bu kärhananyň düzgünleşdiriş hereketidir. Islendik önümi öndürmekden ön onuň paýlanyşy, alyş-çalyş etmek pikiriniň ýüze çykan wagtyndan başlap önümçilikde bu babatda ähli çäreleri guramak mümkinçiligi döredilýär.

4. Dolandyrmak we barlag wezipesi: marketing esasan işe gözegçilik edýär hem-de dolandyryş işini alyp barýar.

4.1. Strategik we operativ guramanyň (edaranyň) kärhanada meýilleşdirilişi;

4.2. Maglumat bilen üpjün etmekde marketingiň dolandyryşy;

4.3. Kärhananyň aragatnaşygy dolandyrmak ulgamynda marketingiň tutýan ähmiýetli orny.

4.4. Marketingiň gözegçilik edýän wezipesi.

Haçanda harytlar we hyzmatlar öndürilende, kärhana ony ýerlemek barada alada etmeli. Şol sebäpli bazary öwrenmekligiň birnäçe usullary bar.

1) Bazary bir äheňde öwrenmek.

Bazary öwrenmegiň maksady tertiplemegi geçirmek, ýagny milli sebitlerdäki bazarlary we daşary ýurt bazarlaryny belli bir tertipde hatara goýmakdyr – ol bolsa birinji, ikinji...harydy we hyzmaty paýlamaklygyň şertine bagly bolup durýar.

Tertiplemek aşadaky ölçegler boýunça geçirilýär.

a) Bazaryň göwrümi –paýlanyş harydyň möçberi.

b) Maýa goýum syýasaty.

c) Daşary ýurtdan gelýän harytlary tertibe salmak ýa-da çäklendirmek.

d) Geografik ýagdaýy.

e) Hukuk düzgüniniň durnuklylygy (syýasy ýagdaý).

2) Talap edijileri öwrenmek.

Her bir bazarda düzgün bolşy ýaly sarp edijileriň aglabasynda dürli görnüşli harytlara her dürli islegleri bar. Mysal üçin maşynlary we önümçiligi enjamlaşdyrmak bilen meşgullanýan kärhana bolsa, onda ol kompaniýa uly gerimli önüm öndürýän we hyzmat işlerini amala aşyran önümçilikdir.

Bazaryň tassyklanýan paýyny gazanmak üçin kärhana has köp netijeli jemlenen güýji kommersiýa üstünliginiň hereketine gönükdirýär bu bolsa bazaryň böleklere bölünüşigine getirýär.

3) Bazaryň haryt gurluşyny öwrenmek.

Saýlanan bazarlarda haýsy önümleri nähili mukdarda satylyp biljekdigi barada belli bir netijä gelmeli.

4) Kärhananyň içki gurşawyň seljerişi

Seljeriş arkaly bazarlarda kärhananyň guramaçylyk gurluşlaryny öwrenmeklik.

10.4. Kärhanada marketingiň ýörelgeleri we bazary seljermek.

Häzirki döwrüň kärhanalarynda marketingiň esasy baş sany baş ýörelgeleri (konsepsiýasy) bar:

1. Önümçiligi kämilleşdirmegiň konsepsiýasy-alyjylar uly isleg bilen pes bahaly harytlary satyn alarlar. Diýmek, kärhananyň menejerleri önümçiligi kämilleşdirmeklige, paýlaýyş düzüminiň netijeliligini ýokarlandyrmaklyga çalyşmaly. Adatça bu konsepsiýa 2 ýagdaýda ulanylýar:

1.1. Haryda bolan islegiň teklipten has-da ýokary bolanda;

1.2. Önümiň özüne düşýän gymmatynyň ýokary bolmagy sebäpli zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak;

2. Harydyň kämilliginiň konsepsiýasy-alyjylar iň ýokary hilli harytlary almaklyga çalyşýarlar. Bu ýagdaýda kärhana öz esasy

ünsüni önümiň hilini ýokarlandyrmaga gönükdirmeli. Bir bellemeli, zat ol hem kärhanalar täzeliklere bolan duýgulylygyny ýitirmeli däl.

3.Kommersiýa ukyplylygyny çaltlandyrmak konsepsiýasy - alyjylary dürli usullar arkaly harydy satyn almaklyga çekmeli. Bu çemeleşmäniň aýratynlygy - önümi ýerlemekligiň esasynda girdejini ýokarlandyrmak.

4.Marketingiň konsepsiýasy- bäsdeşler bilen deňeşdirilende has-da netijeli usullar arkaly sapr edijileriň isleglerini kanagatlandyrmak.

5.Durmuş-etiki marketingiň konsepsiýasy - marketing konsepsiýasy bilen meňzeş, emma bir tapawudy bar: islegleri kanagatlandyrmakda tebigaty goramaklygy, ekologiýany, sarp edijileriň we jemgyýetiň asudalygyny we howpsuzlygyny goramaklygy göz önünde tutýar.

Marketing birnäçe tapgyrlara bölünýär:

- 1) bazar mümkinçiliginiň seljermesi;
- 2) maksatlaýyn bazarlary saýlamak;
- 3) marketing çäreleri durmuşa geçirmek;

1-nji tapgyrda täze bazarlary hakyky bahalandyrmaklyk we şoň esasynda marketingiň geljegini kesgitlemek, ol öz gezeginde indiki jähtleri özünde jemleýär:

a) kärhana öňki harytlary çykaryp, olary özleşdirilen bazarlarda ýerlär;

b) öňki harytlary çykarmak bilen, ýöne täze bazarlarda ýerlär.

w) kärhana täze harytlary çykarmak üçin ähli çemeleşmeleri ulanyp hem-de olary öňki bazarlarda ýerlär.

c) harydyň täze görnüşlerini çykarmakda (dizaýnyny, daşyny üýtgetmek);

g) täze ýerlemeklik bazarlaryny öz harydyň bilen çykamak.

2-nji tapgyrda maksatlaýyn bazarlary saýlamak - islegi bahalandyrmak we çaklamak; bazary bölmek (segmentirlemek); bazaryň maksatly böleklerini saýlamak we harydyň ýerini kesgitlemek.

Kärhana öz önümini yerleşdirmek üçin bazara, sarp edijä nähili täsir edip biljekdigini doly düşünmeli. Marketing meýilnamasynyň esasy bölümleri :

- Marketing strategiýasy;
- Kärhananyň serişdelerini we kuwwatlyklaryny meýilleşdirip, jemläp we olaryň iň amatly ugurlaryny ulanmaklyk.

Kärhana takyk harytlary satmaklygyň jikme-jik marketing maksatlaryny görkezýär, kärhananyň haýsy bazara gönükdirilendigini kesgitleýär, şeýle hem bäsdeşlik göreşiniň häsiýetini, marketing gaznasyny.

Bazaryň seljerilmesi kärhana degişli pudagyň ýagdaýynyň seljermesinden başlanýar. Munuň ýaly seljerme esasy bäsdeşleri, olaryň güýçli we gowşak taraplaryny ýüze çykaryp, bäsdeşlik göreşiniň ýitiligini görkezýär we bäsdeşleriň kärhana degişlilikde edip biläýjek täsirini çaklaýar. Bazaryň seljermesi belli bir möhletin dowamynda önümiň satuw mukdaryny hasaplamak üçin zerurdyr.

Bu ýerde diňe haýsy bazarda önümiň öz alyjysyny tapyp biljekdigini çaklamaklyga, bazaryň özüne degişli bölegini bölmekligine synaşmalydyr.

Bazaryň seljermesinde hökmany suratda bazardaky islegi we ondan emele gelyän satuw göwrümini hiç gözden düşürmeli däldir.

Telekeçi sarp edijileriň islegine täsir etmek maksady bilen ýerlemekligiň göwrümini, harydyň nyrhyny, hilini üýtgedip, hödürlenýän hyzmatlary giňeldip, şeýle hem reklama serişdeler arkaly täsir edip biler. Bazaryň seljermesi telekeçiniň önümini kime, nirede, näçe göwrümde satyp biljekdigini we satuwçylygyň şol göwrümini üpjün etmek üçin näme işleri amala aşyrmalydygyny görkezmelidir.

Telekeçi özüniň çaklaýan satuwçylygynda önümiň göwrüminiň hakyky bolmaklygy üçin elinde baryny edip zerur çäreleri görmelidir. Şeýlelikde biznes meýilnamada önümiň öz alyjysyny tapmaklygyna degişli çözgütleri görkezmelidir.

Harydy satmak meselesiniň tizleşdirilmekligine gönükdirilen hereketi marketing diýip atlandyrýarlar, ýagny, bu alyjylaryň bazarlaryny giňeldip, harydyň satuw bazarynda ýerleşdirilmegi bilen baglansykly yzygiderligidir. Islege indiki görkezijiler täsir edýär: önümiň bahasy, hili, sarp edijileriň girdejileri, sarp edijileriň sany, ýaşy, jynsy, jemgyýetde eýelik edýän durmuş derejesi, wezipesi, modaň täsiri, reklama. Şonuň üçin marketologlar bazary öwrenmekligiň birnäçe usullaryny ulanýarlar: psihologiki, funksional, dinamiki.

Her bir telekeçi üçin bazar-häzirki we geljekki alyjylaryň jemi. Marketologlar sarp edijileri indiki kesgitleýji häsiýetler arkaly tapawutlandyrýarlar: geografiki, demografiki, sosial hereketleri boýunça, islegleri. Muňa bazary segmentirmek, bölmek diýilýär. Şonuň bilen birlikde bazaryň maksatlaýyn böleklerini saýlamak: sarp edijileriň umumy toplumyna gönükdirilmek; sarp edijileriň 1 toparyna, bazaryň bir bölegine gönükdirilmek.

Toplumlaýyn marketing standart önümleri çykarmaklyga gönükdirilen, bu ýerde harytlary reklama etmek üçin toplumly maglumat serişdeleri ulanylýar.

Bazaryň köp böleklerinde özboluşly harytlary çykarmaklyga çalyşýar.

Marketingiň esasy maksady-dürli alamatlary göz önünde tutup saýlap alnan topara öwrenişmek. Köp bölekleyin marketing (köpsegmentleýin)-maliýe serişdeleri köp sarp edýär.

Edebiýatlar

1. Türkmenistanyň Konstitusíýasy. Aşgabat, 2008.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T I II III tom. Aşgabat, 2008.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. T I II III tom. Aşgabat, 2009.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhbelentligiň ýurdy. Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). Aşgabat, 2009.
7. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Obalaryň, şäherleriň, etrapdaky şäherçeleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin» Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007.
8. «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry» Milli maksatnamasy. «Türkmenistan» gazetiniň, 2003-nji ýylyň, 27-nji awgusty.
9. «Türkmenistanyň nebitgaz senagatyny ösdürmegiň 2030-njy ýyla çenli döwür üçin Maksatnamasy». Aşgabat, 2006.
10. Основы экономической деятельности предприятий нефтегазовой промышленности / Под редакцией канд.тех. наук Н.Н. Победоносцевой. М., Нефть и газ, 1998.
11. Основы и проблемы экономики предприятия / Под редакцией профессора А.Г. Поршнева М., Финансы и статистика, 1996 .

12. Миловидов К.Н. Критерии и методы оценки эффективности воспроизводства запасов нефти и газа. М., Недра, 1998.
13. Райзберг Б. Рыночная экономика. М., 1993.
14. Современная экономика. Науч. Ред. Маммедов О.Ю. Ростов – на Дону, Феникс, 1995.
15. Экономика химической промышленности / Под редакцией профессора В.Л.Клименко. Ленинград, 1990.
16. Мурашко В.В. Основы экономики и эффективности химического производства. М, Химия, 1989.
17. Скляренок В.К., Прудников В.М. Экономика предприятия. Учебник. М., 2005.
18. Современный экономический словарь. Райзберг Б.А., Лозовой Л.Ш., Стародубцева Е.Б. М., 2006.
19. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Экономика организаций (предприятий): учеб. для вузов / Под ред. проф. Сергеева И.В. М., ПРОСПЕКТ, 2005.
20. Internet maglumatlary.
21. Okuw-paýlaýuş materiallary, okuw slaýdlar.

Mazmuny

Giriş	7
Bap I. Telekeçilik düşünjesi we onuň mazmuny.	
Türkmenistanda telekeçiligiň ösüşi.	9
1.1. Telekeçiligiň döreýiş taryhy we ähmiýeti.	9
1.2. Telekeçiligiň işi üçin bolan ykdysady, durmuş we hukuk şertleri.	9
1.3. Telekeçileriň häsiýetleri boýunça tapawutlylyklary.	11
Bap II. Telekeçilik işiniň görnüşleri.	13
2.1. Bazar ykdysadyýetinde telekeçilik işiniň guramaçylyk görnüşleri.	13
2.2. Hyzmatlaryň görnüşleri we hyzmat ediş kompaniýalar.	19
2.3. Innowasiýalaryň döreýişiniň çeşmeleri we olaryň esasy ugurlary.	23
Bap III. Kärhana bazar şertlerinde.	27
3.1. Bazar şertlerinde kärhananyň guramaçylyk-ykdysady esaslary. Kommersiýa hasapalsygy.	27
3.2. Kärhananyň ykdysady seljerişiniň esasy ugurlary.	28
3.3. Kärhananyň taslamasyny amala aşyrmakda maýa goýumlaryň ähmiýeti.	32
3.4. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pudaklaryny ösdürmekde ýurduň maýa goýum syýasaty.	34
3.5. Kärhana gymmatbahaly kagyrlar bazarynda.	36
3.6. Kärhananyň düşewüntliliginiň koeffisiýentleri.	37
Bap IV. Önümiň öndürilişi we sarp edilişi.	41
4.1. Haryt ätiýaçlyklarynyň aýlanyşygy.	41
4.2. Önümçiligiň netijeliligini artdyrmaklygyň esasy alamatlary.	42
Bap V. Hususy işiň guralyşy we ösüşi.	48
5.1. Täze kärhanany döretmegiň düzgüni.	48
5.2. Kärhananyň biznes-meýilnamasyny işläp düzmek.	52
Bap VI. Şahsy, kollektiw we bilelikdäki kärhanalaryň hereketiniň mehanizmi	65

6.1.Ýuridiki şahslar düşünjesi, olaryň görnüşleri.	65
6.2.Ýuridiki şahslaryň hojalygy dolandyryşynyň durmuş jogapkärçiliginiň ähmiýeti.	66
6.3.Ýuridiki şahslaryň guramalarynda eýeçilik gatnaşyklarynyň orny	69
Bap VII. Maliýeleri dolandyrmak we kärhananyň maliýe ýagdaýyna baha bermek.	71
7.1.Kärhananyň we täjirçilik guramalarynyň maliýeleri.	71
7.2.Maliýe meýilnamalaşdyrylyşyň maksatlary we düzüjileri.	74
7.3.Kärhananyň maliýe ýagdaýyny derňemegiň maksatlary, maglumat çeşmeleri we meseleleri.	77
Bap VIII. Kärhanada bahanyň döreýişiniň usullary we häzirki zaman şertlerinde bäsdeşligiň ösüşi.	79
8.1.Bahanyň döreýişiniň hasaplanyşy we tertipliligi.	79
8.2. Bäsdeşligiň görnüşleri we häzirki zaman şertlerinde bäsdeşligiň ösüşi.	81
Bap IX. Telekeçilik işine salgyt salnyşy.	84
9.1.Salgyt ulgamynyň umumy häsiýetnamasy.	84
9.2.Salgydyň görnüşleri we ýrine ýetirýän wezipeleri.	85
Bap X. Kärhanalarda marketing.	88
10.1.Marketingiň durmuş ykdysady ähmiýeti we manysy.	88
10.2.Marketingiň esasy düzgünleri.	90
10.3. Kärhananyň mümkinçiliklerini we sarp edijileri öwrenmek.	91
10.4. Kärhanada marketingiň ýörelgeleri we bazary seljermek.	93
Edebiýatlar	97